

† ІЛАРІОН

ПОЛІТИЧНА
ПРАЦЯ

БОГДАНА
ЗМЕЛЬНИЦЬКОГО

ПАРІЖ
1947

Видавництво «Наша Культура» ч. 5

† ІЛАРІОН

Перші 2.000 примірників цього видання

понумеровані від ч. 1 до 2.000.

118

ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

diasporiana.org.ua

ПАРИЖ

1947

Окладинку виконав проф. І. Кураж.

Tous droits réservés
Всі права передруку застережені.
Copyright by the Author and Editions
J. A. B., 70, Faubourg Poissonnière
PARIS-X (France)*

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ЯК ПОЛІТИК І ДИПЛОМАТ

ВЕЛИКА народня революція в Україні в половині XVII віку назривала ціле останнє століття через людське ставлення поляків до українського народу взагалі, а до його Православної Віри зосібна. Революція на своє чоло поставила Богдана Хмельницького, пізніше гетьмана України, людину для свого часу безумовно сильну та надзвичайно талановиту. Десять років за нього (1648-1657) кипіла ця революція, яку вороги звали бунтом, і яку спочатку творив він сам, а далі розвивалася вона вже самостійно, часто не так, як того хотів гетьман. Цього часу Хмельницький добре переконався, що в зміні вікового становища народу не все рішає гола зброя, але потрібно для того й великої дипломатичної праці та небуденного таланту. З'ясувати Богдана Хмельницького, як дипломата й політика, а в тому підкреслити питання про незалежну Україну в його політиці, я й ставлю собі завданням цієї моєї короткої праці. Додам до цього, що я описує тільки головні риси Богданової політики, не спиняючись на ній докладно

та глибоко, бо для цього потрібно б написати хіба кількатомову монографію, а я маю на увазі працю для ширших читацьких кол.

Головніша література питання:

Проф. М. Грушевський: Історія України-Руси, т.т. VIII-IX. Його ж: Переяславська Умова України з Москвою, Київ, 1917 р.

Жерела до історії України-Руси, т. XII, Львів, 1911 р.

Ив. Каманинъ: Документи епохи Богдана Хмельницького 1656-1657 г.г., «Сборникъ Киевской Комиссії», вип. I, Київ. Його ж: Договори Богдана Хмельницького съ Польшею, Швецією и Россією, «Сборникъ Киевской Комиссії», вип. II, Київ, 1916 р.

Н. Костомаровъ: Богданъ Хмельницкій, историческая монографія, томи I-II-III, Спб., 1884 р., вид. 4.

Ол. Єфименкова: Історія українського народу, Харків, т. II, 1922 р.

М. Кордуба: Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV. Див. «Жерела», т. XII, вступ. 1911 р. Його ж: Венецьке посольство до Хмельницького 1650-го року.

Ів. Кривецький: Під протекцією курфюрста, «Записки Н. Т. Ш.», т.т. 117-118, 1913 р.

Ів. Крип'якевич: Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 років, «Записки Н. Т. Ш.», т.т. 117-118, 1913 р. Його ж: Студії над державою Богдана Хмельницького, «З. Н. Т. Ш.», томи 129-151, 1920-1931 р.р.

Prof. L. Kubala: Wojna Moskiewska, 1910 р.

Його ж: Wojna Szwecka 1655-1656 г., 1913 р.

Його ж: Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w г. 1656-1657, Львів.

В. Липинський: Z dziejów Ukrainy, Краків, 1912 р.

Його ж: Україна на переломі, 1657-1659. Замітки до історії

українського державного будівництва в XVII столітті, Відень, 1920 р.

Молчановскій: Акты Шведскаго Государственнаго Архива, «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. III, т. IV.

С. Томашівський: Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину. Львів, 1914 р., «Жерела», т. IV.

Хронологію скрізь подаю за старим стилем.

Хмельницький був для свого часу першорядний дипломат та вправний політик, який у кожній справі виявляв тонку політичну чутливість та чуйний дипломатичний сприт. Треба було виявити справді великий організаційний талант, щоб на очах поляків у скорому часі (1646-1648) створити показну армію й запалити її до бою та перемоги, а народ підняти проти поляків. Скрізь бачимо, що Хмельницький наперед добре обдумує свої військові кроки, а зараз по тому витягує з них політичні висновки, а тому його політика не раз мінялася, в залежності від військових обставин. В самих боях Хмельницький часто показує свої небуденні дипломатичні здібності, й часом перемагає ворога меншими силами, як то було, скажемо, в бою при Корсуні, коли його військова хитрість, при допомозі Максима Галагана, вирішила всю справу.

Хмельницький був красномовний оратор, і вмів впливати на простий народ та на рядове козацтво. Першорядний агітатор, він легко тягнув за собою товпу; в короткий час, головно за 1647-ий рік, він підняв майже всю Україну на повстання. Він добре знав таємницю впливу на сірому, й завжди вів її за собою. Першорядний дипломат, Хмельницький кохався в перемових, і не раз посеред бою посилав до свого ворога посольство, яке присипляло того. Довгими роками випробуваний, тонкий дипломат, полонофіл,

воевода Адам Кисіль (1580-1653) не раз пасував перед Хмельницьким, і не міг його перемогти. Вміла організація доброї розвідки не тільки в Варшаві (де сидів Прокіп Верещака), але й по столицях усіх своїх сусідів і приятелів, ясно говорить про широкий засяг дипломатичного хисту Хмельницького. У світлі історії політика гетьмана Хмельницького зовсім ясна, бо знаємо всі наслідки, які вона дала. І більшість наших істориків високо ставлять політичні здібності великого гетьмана, йдучи в цьому проти М. Грушевського, що цих здібностей не визнавав. Додаймо до цього, що сучасники високо ставили Богдана Хмельницького.

Звичайно дуже здержливий і чемний, Хмельницький ставав нестриманим, коли впадав у гнів, а це траплялось в нього нерідко, і тоді він виявляв свій крутий та гарячий характер. Про задуми Хмельницького часто не знало навіть його найближче оточення, але, розпалившись, він виявляв свої правдиві думки. 9-го лютого 1649 року до Переяслава прибули королівські комісари, справа була дуже поважна, та Хмельницький був маломовний. Але 11-го лютого, трохи на підпитку, Хмельницький прорвався перед воеводою Адамом Киселем, погрожуючи, що забере від поляків усю Україну. «Покиньте ви, хороші православні пани, ляків, й оставайтесь з нами, козаками. Згине лясська зсмя, а Русь буде в цьому році панувати!». А наступного дня додав: «Я хоч і малий собі чоловік, але мені так Бог дав, що я тепер самовладний самодержець руський»... Трохи пізніше, 23-го лютого, загорівшись, Хмельницький виявляє королівським комісарам свою повну програму, чого саме він прагне від поляків: «Виб'ю з ляскої неволі весь руський народ!». (1).

За столом, щедро наповненим, завжди легше робиться люд-

1) Н. Костомаровъ: Богданъ Хмельницкій, 1884 р., Спб., т. II, ст. 71-72, 73.

ська політика. На жаль, треба сказати, що Хмельницький нерідко, за козацьким звичаєм, пив більше, як треба, і тоді проговорювався про свої плани та задуми, і часом непотрібно перебільшував. Так, року 1649-го, він виговорював московському посланцеві, що скаржився на пограничні непорозуміння: «Ви мені товчете все про дуби та пасіки, а я піду поламаю Москву й усю Московську державу, а той, хто в вас сидить, не відсидиться від мене: чому не подав він нам поміч на поляків ратними людьми?». (1). Те саме було й з польськими послами 2-го серпня 1650 року, в Чигирині. Приймавши їх обідом і підпивши, Хмельницький хвалився: «Мені турецький цар допоможе, московський також, всі орди склали зо мною договора. Не то що Польську корону, — Римську імперію, кому захочу, тому й віддам...». І тут же наказав Юрія Киселя повісити, а інших потопити, але гетьманша й Виговський не виконали цього наказу. (2).

Польські джерела передають, що коли, перед Берестецьким боем, 1651 р., приїхав хан до Хмельницького, то його стріли тільки самі полковники, бо Хмельницький ніби напився, і це зле вплинуло на хана, що скоро йому й зрадив. (3).

В 1652 році, в вересні, прибули королівські послы до Хмельницького в Чигирині. Послы стали говорити невідповідне, і Хмельницький загорівся, вихопив шаблю й став махати нею під носом у послів і кричати: «Я міг вас, поляків, не тільки понищити, але й прогнати за Рим!». (4).

Отож, Хмельницький нерідко буває занадто чуттєвий у своїй

1) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 233.

2) Там само, ст. 248-249.

3) Там само, ст. 248-249.

4) Там само, т. III, ст. 50.

політичній роботі, а це йому виразно шкодило. Бувало й таке, що до своїх ворогів Богдан був занадто м'який, особливо, коли перемагав їх. Так, 1648 року в бою під Корсунем до полону попалися обидва гетьмани: коронний — Микола Потоцький та польний — Мартин Калиновський, і пізніше вони були випущені, й сильно руйнували Україну й дошкуляли Хмельницькому. Християнська шляхетність Богданова часом шкодила йому, бо цієї шляхетності не мали його вороги.

Більшість сучасних джерел про Хмельницького, які дійшли до нас, написані поляками, що писали не все об'єктивно, й напевно вносили до характеристики великого гетьмана не мало й такого негативного, чого й не було. Це стосується, найперше, п'янства; його напевне поляки збільшують. А вже виразно прибільшують вони часту похвальбу Богдана перед польськими послами, чого джерела непольські звичайно не подають. Але все таки кидається в очі показна несмілість Хмельницького в історичні важливі хвилини: він не завжди належно використовував те, що приносив йому щасливий збіг обставин та перемога. Занадто помітні хитання й занадто лякливі, або занадто надійні, покладання на своїх сусідів безумовно сильно шкодили праці Хмельницького, а вкінці й викривили її так, що годі було направити:

Я даю тут тільки канву політично-дипломатичної праці Хмельницького, й завжди пильную подати її об'єктивно, не ховаючи й темних сторін великого гетьмана.

Послів Хмельницький приймав звичайно там, де він того часу знаходився: чи в себе вдома, чи в своїй військовій ставці. Перше він спинився був у Переяславі, але з 1649-го року столицею України став Чигирин (чи Чигрин), і там Хмельницький приймав усі посольства.

З невідомих нам причин, може тому, що там сидів польський воевода, гетьман не вибрав собі за столицю Києва, але засів у спокійному, провінціальному Чигирині. Це була основна й величезна помилка Богдана, бо пізніше Київ, це серце України, не билось в згоді з гетьмановими задумами, й поволі ставало москвофільським, як перед тим було полонофільським. А в Києві ж провадилась уся культурна українська справа, і провадилась без ближчого гетьманського ока. А з початку 1654-го року Хмельницький допустив, щоб Московський воевода, з сильним військовим гарнізоном, зайняв Київ, і московське військо вже ніколи не опускало цього міста, добре бачучи, що це — серце України: хто володіє ним, той володіє Україною.

Послів приймав гетьман просто, в оточенні своїх полковників, і з послами, особливо польськими, нерідко бував за grubim. У золотих чашах подавалася проста горілка. Полковники поведилися зо своїм гетьманом занадто по-простому, і ці «степові манери» не подобались послам. (1). Послів звичайно приймала, коли уряджувався стіл, і гетьманша, Ганна Золотаренко (з 1651 року), хоч треба підкреслити, що в політиці Хмельницького взагалі жіноцтва не видно, і це не було їй на користь.

Дипломатичний рух при Гетьманському Дворі в Чигирині завжди був дуже сильний і великий. «Не було дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців, і не посилав своїх», свідчить історик. (2). 1-го березня 1657 року до Чигиринна прибув Єпископ Мартіянопольський, барон Парчевич, як посол Австрійського цісаря, щоб мирити Україну з Польщею, і цей посол повідомляв свій уряд, що на його прийнятті в гетьмана були ще: два послы шведські, два

1) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 64.

2) Kubala: Wojna Moskiewska, ст. 7.

посли від Ракочі, посол турецький, посол татарський, три послы з Молдавії, три з Волощини, посол від Польського короля й посол від Польської королеви, з дарунками для гетьманши Ганни. Крім цього, при Гетьманському Дворі були послы Литовського князя Богуслава Радивиля, а незабаром прибули послы московські. (1).

Взагалі ж, на Гетьманському Дворі в Чигирині завжди було завізно, бо тут було повно різних емігрантів, військовиків, Духовенства та ченців, а також різних купців, підглядачів, і т. ін.

Із усіх джерел видно, що Богдан Хмельницький в своєму особистому житті був людиною простою й скромною, а це, звичайно, відбивалося й на його офіційних прийняттях. Найбільшою лакоминкою при Гетьманському Дворі була рідка тоді кава. Щодо частих напиків, то, треба сказати, що тоді це було звичайним по всіх високих домах; правда, військовики, яких при Хмельницькому завжди було багато, своїм звичаєм вимагали звичайної горілки, а на інше дивилися, як на панські видумки. Господарем Гетьманського Двору був Лаврін Капуста, близький приятель Хмельницького, що дбав за щедрість гетьманського столу.

Богдан Хмельницький мав залізну волю, а характер сильний і рішучий. Легко запалювався, і тоді ставав грізним для всіх. Навіть московські воеводи сильно побоювались Богдана, й відписували до Москви: «Встрѣчно говорить Гетьману мы не смѣли, а кто де молвилъ, тотъ и живъ не былъ». (2).

Спочатку Богдан мав при собі не багато помічників, та з часом число їх усе росло, й вони дружно вели спільну державну роботу. Але пізніше, особливо по 1654-му році, коли Україна поєдналася з Московією, оточення Хмельницького не рідко хиталося й виломлювалося з загальної гетьманської лінії, бо вже

1) В. Липинський, ст. 54-55.

2) В. Липинський: Україна на переломі, 1920 р., ст. 54.

не всі з нею погоджувалися. Коли, за місяць до смерті Гетьмана, прибули до Чигириня представники Пинської шляхти, щоб поєднатися з Українською Землею, то мусіли в акті присяги, 20-го червня 1657 року, записати й таке: «Присягаємо, що ніколи не будем думати ані про зраду, ані про розірвання злуки нашої з Військом Запорозьким». Видно, що таке написати треба було.

На той час української інтелігенції було немале число, й вона помалу втягувалася до загальної праці визволення України, а тому з часом число працівників на дипломатичній службі в Хмельницького все збільшувалось, і, як видно з відповідних актів, вони добре виконували свої, завжди нелегкі завдання. В Турції добре працював Кропив'янський полковник Джеджалій, сам татарин з роду; в Семигороді працювали Іван Креховецький, Іван Брюховецький й ін.; в Криму вів працю дуже освічений Махаринський, і т. ін., — послів у Хмельницького було велике число, і серед них немало вправних та спритних.

Дипломатичною мовою при Гетьманському Дворі була мова латинська, що була тоді мовою інтернаціональною, яку дипломати мусіли знати. При Хмельницькому було чимало осіб, що знали різні європейські мови, й цими мовами провадилося гетьманське листування. Взагалі ж знання дипломатичної та наукової на той час мови було поширене. Так, Переяславський полковник Павло Тетеря добре знав латинську мову. В червні 1651 року до короля Польського Яна Казимира прибуло під Берестечко козацьке посольство: Чигиринський полковник Криса, Миргородський полковник Гладкий і сотник Переяславського полку Петрашенко, — усі троє говорили з королем латинською мовою. (1). Генеральний писар Іван Виговський, звичайно, також

1) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 349.

добре знав цю мову. Василь Верещака, брат Прскопа, що таємно служив Хмельницькому в Варшаві, за що року 1650 був арештований і відсидів два роки в Магдебурзькій фортеці, — Василь Верещака добре знав латинську мову, й тому служив перекладачем при козацьких посольствах. Шляхтич Соболев ще року 1649 перейшов на бік Хмельницького, і став на чолі його особистої канцелярії, — він знав кілька європейських мов. (1). З початку 1657 року на дипломатичну службу Богдана Хмельницького став високоосвічений Немирич, що володів мовами англійською, французькою й іншими.

Однієї усталеної назви для Держави Хмельницького не було; найчастіші назви: Русь, Руська Земля, Козацька Земля, Україна і Військо Запорозьке. Ця остання назва була частою й офіційною, й була синонімом України взагалі; тому, певне, дякон Павло Алепський у своїх записках зве Україну Козацькою Землею, бо й устрій її був військовий.

Не було й усталеної назви для самого Гетьмана. Найчастішою назвою була: Гетьман Війська Запорозького. В листах до Шведського короля Богдан підписувався: «Гетьман Великий Військ Запорозьких». В листі до Турецького султана, 14-го жовтня 1648 року, Хмельницький підписався: «Гетьман Війська Запорозького і всея Руси». Доведений до хвилювання польськими послами, зве себе перед ними: «єдиновладним самодержцем Руським». Гетьманів посол до Швеції в своїх офіційних поданнях титулує його: *Excellentissimus Dominus Campi Ductor Zaporosiensis*, — Найясніший Пан Гетьман Війська Запорозького.

24-го грудня 1648 року, коли Хмельницький в'їхав до Києва, як переможець, його врочисто вітало й усе вище українське Ду-

1) В. Липинський, ст. 109.

ховенство. І ось тут відбулася подія, що сильно вплинула на всю дальшу політику Богдана Хмельницького й викликала в нього самостійницький напрям. У Києві тоді перебував Єрусалимський Патріарх Паїсій; і він, напевно по нараді з українським Духовенством та світською інтелігенцією, надав Богданові високого титула: «Князь Руси». Звичайно, «збоку було видніше», і Патріарх Паїсій влучно вказав Богданові його дальшу дорогу, а тим високо підняв його авторитета в Україні. Взагалі ж авторитет Хмельницького сильно зростав; зростали й його назви в осіб, яким він був потрібний. Так, у грамоті 1650 року, султан Мохамед IV зве Богдана «славою князів християнського народу», а цією громотою гетьман України офіційно одержав титула: «Князь України». А король Шведський надав Богданові титула: «Князь Київський і Чернігівський, Гетьман Військ Запорозьких».

Зазначу ще тут, що вже сучасники звали Богдана Хмельницького Великим Гетьманом.

Ц.

«ТАТАРСЬКА» ПОЛІТИКА ПОЛЯКІВ І ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

БМАН та хитрощі були за часів Хмельницького основою політики й дипломатії. Так звана «татарська» політика рясно цвіла тоді серед поляків, від яких добре навчився її й Богдан Хмельницький. Обман поляків завжди доходив до того, що вони ніколи не виконували даних приречень, хоча б і писаних, на які завжди були вони щедрі. Хмельницький кохався в писанні листів до своїх ворогів та в різних посольствах, і вживав цього надзвичайно часто. Основна ознака його політики й дипломатії, — вести з ворогом мирові переговори, але не кидати й не спиняти військових дій. На самому початку повстання, пробуваючи на Запоріжжі, в 1647 році, Богдан гарячково готується до бою, а, разом із тим, пише листи до коронного гетьмана Потоцького, до Чигиринського старости Олександра Конецпольського, до козацького комісара Шемберга й до інших, і всіх завіряє

про свою миролюбність (1). І все це робиться тільки на те, щоб виграти час та замилити ворогу очі.

В половині червня 1648 року, по Корсунському бої, Хмельницький відправив до Варшави до короля своє посольство, зо скаргою на панів і проханням оборонити козацтво, хоч короля не було вже в живих. А разом із тим він розсилає свого універсала до всього українського народу, по обох боках Дніпра, і кличе всіх, хто вміє володіти зброєю, збиратися під Білу Церкву. (2). Подвійна гра часто доходила й до більших розмірів. Так, року 1652-го, Хмельницький вислав посольство в Москву, щоб цар прийняв Україну під свою високу руку, а одночасно поїхало й друге посольство в Турцію з таким самим проханням. (3). Пізніше все це розкривалося, й сильно шкодило Богданові. Але не треба забувати, що те саме так само часто робили й поляки: одночасно давали Хмельницькому корисні прохання, і в цей же час підговорювали на нього татар, чи турків, або Москву... Те саме робила й Москва.

Поляки завжди пильнували обманути Хмельницького, а той платив їм тим самим, і безконечні польсько-українські переговори зводилися до того, хто кого перехитрить. З приводу такої Богданової політики М. Костомарів пише про переговори в червні 1648 року: «Хитрою політикою Хмельницький виграв тоді багато. Обманюючи польських комісарів, він приспав взагалі поляків, що не пішли воювати проти нього в Україну, а між тим сам дійшов уже до Случі, границі Козацької Землі. Переговори з Ки-

1) Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII в., составилъ Самуилъ Величко, бывший канцеляристъ Войска Запорожскаго. Кіевъ, 1848 р., ст. 34-43.

2) Н. Костомаровъ, т. I, ст. 304-308.

3) Акты Южной и Западной Россіи, Спб. 1864 р., т. III, ст. 484. Н. Костомаровъ, т. III, ст. 51.

селем принесли козацтву ще більше вигоди, як бої: без більшого проливу власної крові, козаки тим часом викоринили в Українській Землі все противне своїй народності, й стояли супроти ворогів величезною силою». (1).

Коронний гетьман, Микола Потоцький, добре зрозумів цю Богданову політику, й писав про неї королю 1650 року: «Ясна справа: Хмельницький хитрує, як лисиця, й обманює поляків аж доти, поки не побачить доброї нагоди довести до кінця свої наміри. Коли ми будемо гаятися й не станемо робити того, що потрібно, то нас чекають сумні наслідки лукавства Хмельницького». (2). Так само й пізніше коронний гетьман зве Хмельницького, в присутності короля, «хитрим і двоєдушним». (3).

«Хмельницький в один і той же час, — пише Костомарів, — двигав народ проти поляків, і шукав оправдання в польській владі. Така подвійність стала з того часу характерною рисою його політичних дій, і була причиною багатьох успіхів і багатьох невдач. Українські літописці звать її розсудливістю, а поляки — лукавством». (4). І за весь час переговорів Хмельницького з поляками основною рисою політики й дипломатії обох сторін були обдумані хитрощі, а то й виразне просте лукавство, аби тільки приспати ворога й замилити йому очі. І, як правило: поляки ніколи не виконували своїх приречень, що ввійшло тоді навіть у прислів'я. Посол Богдана Хмельницького до Московії сильно скаржився, що «король польський і сенатори, і вся Річ

1) Н. Костомаровъ, т. I, ст. 362.

2) Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza, Краків, 1846 р. ст. 579.

3) Н. Костомаровъ, т. III, ст. 78.

4) Там само, т. I, ст. 308. Пор. ст. 358.

Посполіта ніколи не додержують слова, і завжди порушують те, про що клялися» (1), і це була шира правда.

Але все таки завжди маймо на увазі, що про обмани та хитрощі Хмельницького подають нам головно джерела польські, а вони в цих справах не могли бути чисто об'єктивними. Навпаки, аж занадто сильно кидається в вічі завелика довірливість нашого гетьмана, довірливість, яка, як побачимо далі, сильно йому шкодила.

Самі ж поляки лукавили на всі боки, аби тільки пошкодити Хмельницькому, й робили все, щоб сіяти зраду проти нього. І це взагалі була їх політика. Коли польське посольство, в вересні 1656 року, вело в Вільні переговори з посольством московським про обрання на польський престіл царя Олексія Михайловича, друге польське посольство вело переговори з Австрійським імператором і просило його брата на польський престіл. (2).

Своє нелюдське й нехристиянське поведження з українським народом поляки звичайно вбирали в блискучі ідейні шати якоїсь їхньої цивілізаційної місії на Сході. На це Хмельницький відповідав рішуче: «Поляк і спокій перебувати на Русі вкупі не можуть!». (3).

1) Костомаровъ, т. III, ст. 7.

2) Там само, т. III, ст. 238.

3) Kubala: Wojna Szwiecka, ст. 303.

III.

ПЕРЕМОВИ В ПОЛІТИЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ВОГДАН Хмельницький спочатку був майже сам один у своїй політичній та дипломатичній роботі, бо добрих помічників мало він мав. Правда, весь час біля нього був військовий писар Іван Виговський, що найбільше йому допомагав. Він поріднився з Хмельницьким: його брат, Данило Виговський, оженився з донькою Богдана, Катериною. Але Виговський завжди кидався на всі боки, і вів часом і свою власну лінію за плечима гетьмана. І часто бувало, що з поляками він був свій, і своїм пильнував бути і з москалями, а під кінець Богданового життя став виразним москвофілом. Взагалі легко хилився на бік сильнішого. Проте треба сказати, що це був блискучий дипломат.

Виговський був українським шляхтичем; спочатку тримався з поляками, і під Жовтими Водами, 8-го травня 1648 року, попався в полон до Хмельницького, й назавжди позостався при ньому. Він був дуже меткий, красномовний та розумний, і мав великий вплив на Хмельницького. Пробуваючи при Богдані, він

багато чому навчився, а це допомагало йому бути достойним заступником його за свого гетьманування.

Походив Виговський із шляхетського роду. Він отримав добру школу, й служив гродським писарем у Києві, але за якийсь проступок його звільнили з служби й змусили покинути Київ. Тоді Виговський поступив жовніром до польського війська, і попався в полон під Жовтими Водами. Хмельницький, певне, знав Виговського й до того, бо з того часу він став гетьманові приятелем і довіреною особою. (1). Вплив Виговського на Хмельницького з часом усе зростав, а особливо в роках 1655-1657. На жаль, Виговський нерідко бував нерішучий, і цю свою нерішучість передавав і Хмельницькому, а це сильно шкодило там, де справа вимагала негайної дії.

Але Виговський не був людиною щирою й до кінця відданою Хмельницькому; він завжди мав і свої інтереси, а то й подвійну гру. Так, 18-го липня 1649 року, під Збаражем, Виговський таємно скаржитья польському послу Яницькому: «Я пристав до козаків з неволі, — мене зловили на Жовтих Водах. Хмельницький викупив мене за кобилу й звелів бути при собі. У мене батько, брати, сестри. Якщо я кину Хмельницького, він звелить усіх їх повбивати». (2). Він завіряв посла в своїй доброті до поляків. А з другого боку, Виговський завжди загравав з Москвою, виставляючи себе її щирим приятелем, а особливо по польсько-московському Віленському договорі, з вересня 1656 року. Таке дворушництво вважалося дипломатичною хитрістю, але вкінці не виходило на користь Україні.

Полковництво при Хмельницькому завжди йому допомагало

1) Н. Костомаровъ, т. I, ст. 284-285.

2) Там само, т. II, ст. 119. Jak. Michałowskiiego Księga Pamiętnicza, ст. 453.

своїми порадами. В більшості своїй воно було патріотичне, а полякам не довіряло. В Переяславі 10-го лютого 1649 року Кропив'янський полковник Джеджалій рішуче заявляє польським послам: «Нас хочуть зловити, щоб ми, ярмо польське скинувши, уп'ять наділи. Нехай злизнуть ваші солодкі дари: тепер нас уже не загнуждаєте! Не словами, а шаблею розправимось, коли хочете! Майте ви свою Польщу, а Україна нам, козакам, нехай зостанеться!». (1). Цей Джеджалій, татарин з роду, був добрим і корисним послом Хмельницького в Турції, де зробив йому дуже багато.

Безконечні переговори Хмельницького з поляками й його нерішучість в важливі моменти дразнили козаків і викликали незадоволення. Так, під Замістям, у 1648 році, обозний Іван Чорнота агітує: «Наш гетьман так розпився, що ні про що не думає. Як то! Ми забрали в неволю гетьманів, розігнали все польське військо, взяли викупа за Львова, а тепер Замістя, приватна фортеця одного поляка, не могла б витримати нашої сили... Біда тільки, що пан гетьман став потурати полякам, веде з ними таємні перемови, й обманює військо!». (2). Це був правдивий голос козацтва.

Те саме бачимо й чуємо в Києві в 1650 році, коли до Хмельницького надійшов кількадесятитисячний натовп, а Брацлавський полковник Нечай виговорював Хмельницькому: «Так ти нас покидаєш, гетьмане, покидаєш тих, кого обов'язаний боронити й не давати на кривду панству! Чи ти сліпий і не бачиш, що ляхи тебе обманюють своїми ласками, щоб потім лукаво погубити». (3).

1) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 68.

2) Historia pałowania Jana Kazimierza, Poznań, 1840 р., т. I, ст. 36, Костомаровъ, II, 39.

3) Костомаровъ, т. II, ст. 217.

В тяжких випадках Хмельницький не тільки вислуховує поради своїх полковників та військових взагалі, але й скликає Раду й питається її думки. Часом на таку Раду збиралося до 70.000 люда, як це було в 1648 році з приводу посередницьких пропозицій воеводи Адама Киселя. (1). І завжди Рада не похваляла зносити Хмельницького з поляками, не вірячи в їх ширість. Трохи пізніше, того ж 1648 року, Рада була сильно незадоволена Хмельницьким за його млявість; на Раді кричали, що пани обманюють козаків, а Хмельницький піддається їм. (2).

У серпні 1648 року, узявши місто Збараж, гетьман Хмельницький скликав Козацьку Раду й запитався її, що робити далі й куди йти. Рада не погоджувалася з політичною лінією Хмельницького, що був занадто обережний супроти поляків і не хотів йти на Варшаву, як вимагало козацтво. Проти Богдана особливо сильно виступав Іван Чорнота. Усе козацтво вимагало йти на Польщу: «Веди на ляхів, кінчай ляхів!», кричав натовп. (3).

В перших числах березня 1650 року Хмельницький зібрав у Переяславі Генеральну Раду в справі реєстрації козацтва. Ніколи в Україні не збиралася така Рада, твердить сучасник: «Вона похожа була на польський сейм, і була справжніми національними зборами вільної й незалежної держави». (4).

Як бачимо, Козацька Рада, що складалася з старших і простого козацтва, виконувала при Хмельницькому обов'язки того-

1) Памятники Киевской Комиссии для разбора древнихъ актовъ, Київ, 1845 р., т. I, ст. 3, 142.

2) Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, А. Ригельмана, 1785 р., ст. 55.

3) Исторія о презѣльной брані Богдана Хмельницкаго, див. Лѣтопись Грабянки, Київ, 1854 р.

4) Historiarum Poloniae, ab excessu Vladistai IV annales, 1775 р. Костомаровъ, т. II, ст. 219-220.

часного парламенту, й корегувала політику гетьмана. Але Хмельницький був упертий, і все воловодився з поляками в безкінечних перемовинах. Козацтво в 1650 році почало було говорити навіть про Чорну Раду, щоб скинути з гетьманства Хмельницького за його воловождення з панами. На Запоріжжі появилася навіть самозваний гетьман Гудський, і до нього збиралися незадоволені. (1).

Козацтво голосно кричало проти політики Хмельницького вести безкінечні перемовини з поляками, які видимих наслідків не давали. І доходило аж до того, що 3-го вересня 1651 року роздратований натовп у Білій Церкві напав був на польських послів і сильно їх потовк, і мало не вбив і самого Хмельницького. (2).

IV.

РОЗБІЖНІСТЬ ВИМОГ НАРОДУ Й ЙОГО ПРОВОДУ

СЯ початкова діяльність Хмельницького була така, що він відкрито стояв за права свого народу, а це ставило його в натягнені стосунки з панством, бо панська шляхта явно не любила його, а коли Богдан повстав проти неї, вся загорілася злобою проти нього й на весь український народ. Спочатку Хмельницький не мав виробленого плану, за що саме він повстає проти Польщі; його перші цілі були зовсім загальні: повернення своїй Церкві й своєму народові відібраних поляками прав. У всій початковій праці Хмельницького ясно виступає пімста: найперше пімстити полякам за всі кривди народові й йому самому. Він скрізь агітував, набираючи собі військо: «Нехай буде вам відомим, — казав Хмельницький, — я постановив пімстити панамляхам війною, і не за свою тільки кривду, але й за потоптаннн Віри Руської й за збезчещення народу Руського!». (1).

1) Костомаровъ, т. II, ст. 224.

2) Дневникъ Станислава Освѣщима, російський переклад, "Кіев. Старина" 1882 р., грудень, ст. 548. Н. Костомаровъ, т. II, ст. 424-426.

1) S. Grondski: Historia belli cosaceo-polonizi, 1789 p. ст. 45.

Але коли Україна, в 1648-м році, повстала, то вже за перші півроку вона змінилася не до пізнання, — на ній відбувалася правдива національна й соціальна революція, зо всім тим, що вона за собою несе. Народ сміло пішов на бій проти поляка й проти пана, й чекав негайного національно-соціального визволення. Для народу програма була ясна: цілком визволитися з-під Польщі, і жити далі без поляка й без пана. Але для української провідної верстви справа не йшла так далеко: вона хотіла набути собі й народові попередні втрачені права, але в державі Польській, не рвати з Польщею, й не ламати соціального панцизняканого стану. Це були два зовсім різні світогляди, які ясно виявилися вже на самому початку повстання, а далі приводили до багатьох непорозумінь, а то й повного розходження. Народ ясно сказав відразу: хочемо жити без панів, розуміючи під тим не тільки панів польських, і цього відразу злякалася провідна українська верства. Це розходження в головному пізніше згасило українську революцію на силі, а вкінці довело й до програання всієї справи, бо в народа не знайшлося свого власного провідника, а Хмельницький своїм світоглядом не надавався на заспокоєння соціальних революційних вимог розбурханого простого народу, що найперше хотів скинути з себе панщину, а власне про це Хмельницький мало думав.

Правда, була вже певна традиція боротьби українських гетьманів з Польщею, була традиційна програма вимог, — федерація чи автономія України в межах Польщі, і Богдан за неї найбільш ухопився. Але дорога, якою він пішов для здійснення вимог свого народу, зовсім не відповідала потребам часу. Сама справа оборони загарбаного хутора Субогова добре виявила характер діяльності самого Хмельницького: у нього польський пан Чаплинський, підстароста Чигиринський, року 1646-го брутально наїхав і вілібрав хутір, а він тільки те й робить, що бігає по

польських судах і шукає правди, і, звичайно, ніде її не знаходить. Оце найголовніше в Хмельницького майже до самої смерті: він усе шукав права для свого народу, і — не знаходив. Цікаво, що навіть польський король Володислав IV, що й сам не мав сили в своїй республіці, коли вірити переказам, ніби підказав Хмельницькому правдиву дорогу, як той скаржився йому на кривду: «Силі треба протиставити силу. Пора б, здається, всім козакам згадати, що ви вояки. У вас є шаблі, — хто вам боронить постояти за себе?». Хмельницький схопився за цю пораду короля, але всією душею повірив кінцевим запевненням його: «Я завжди буду вашим добродієм». (1). І ця віра вбила всю справу Хмельницького.

Уся політична праця Хмельницького виразно ділиться на дві доби. І ця перша доба, коли Богдан покладався на зміну ставлення самого польського народу, тяглася довго, до кінця 1653 року, до Переяславської Умови. І тільки по тому, вже досить пізно, гетьман гірким досвідом переконався, що місце України не при Польщі й не з нею. «Фатальне розпорощування національної енергії, — пише В. Липинський, — це засаднича риса Богданової політики» за перших років. (2).

По 1569 році, цебто по Люблинській Унії, коли Україна поєдналася з Польщею, як рівний з рівним, польське панство, за допомогою свого короля, почало потроху захоплювати українські землі не тільки на Правобережжі, але й на лівому боці Дніпра. Скрізь польські пани мали величезні земельні ґрунти, які

1) S. Grondski: Historia belli cosacco-polonizi, 1676 р., видання 1789 р., ст. 45-47. Деякі вчені вважають це за легенду.

2) Україна на переломі, ст. 22.

приносили їм незчисленні прибутки. Навіть на Лівобережжі різні Вишневецькі, Потоцькі, Калишовські понахали величезні посілости, й скрізь ставили собі пишні палати, замки, костьоли, кляштори. (1). В самій Польщі панщина була тяжка, і ці тяжкі панщизняні порядки польська панота силою накинута й українському селянству.

Українське селянство, особливо лівобережне, ближче до Степу, великої панщини не знало, й було на неї сильно дражливе. З XVI віку повстала Січ Запорозька, куди легко втікало селянство від панщини. З бігом часу, польська панщина кріпшала, на допомогу панам скрізь стали жиди, й сильно визискували просте селянство. Гніт став такий, що Хмельницький легко запалив усе селянство, і воно повстало за своє соціальне визволення, за знесення панщини. (2).

Але Хмельницький не зрозумів істоти того руху, який він сам підняв. Панівною верствою за нього були козаки, і він головно на них і оперся, і дбав тільки про них. Але козаків не було багато, при допомозі тільки їх звільнити України з-під Польщі не було змоги, тому то Хмельницький кидається на всі боки за поміччю, а головно до татар, що не так йому допомагали, як руйнували селянство.

Але селянство сотнями тисяч перлося до Хмельницького, скрізь пішло в повстанці, і допростило свого вождя до Зборівського Трактату 1649 року. А в цьому Трактаті про селянство, цебто про знесення чи обмеження панщини, не було ані словеч-

ка; те саме і в договорі з Московою 1654 року. Взагалі, ні в одному з договорів Хмельниччини ніколи ані згадки не було про полегшення долі простого селянина, бодай про зменшення панщини.

Селянство повстало, билосся, гинуло сотнями тисяч, а Хмельницький про його соціальну долю мало дбав, і тому воно скоро охолело до повстання й перестало вірити гетьману, що дбав тільки про своїх козаків. Це була основна найбільша помилка всієї праці Хмельницького. Коли б Хмельницький зрозумів був потреби селянства й на нього оперся, оголосивши універсалом скасування панщини, а за участь у повстанні наділ землею, то він уже року 1648 міг би мати найбільшу в Європі армію, яка легко виконала б усі Богданові задуми. Та біда якраз у тому, що ці задуми були напочатку і невеликі, і неясні. Богдан оперся на козацтво, і тому змушений був оминати своє селянство й закликати татар на допомогу. А татари, уже вертаючись по Корсунській перемозі 1648 року додому, в Крим, набрали собі 200 тисяч українських селян і погнали їх у неволю, що робилося рік-річно. Увесь час Хмельницький торгувався з королем за число реєстрових козаків, а під рукою були сотні тисяч відважного селянства, але Хмельницький його не доцінив, — і справу програв. Бо революцією керувала особа, що боялась її.

Так само не звернув сильнішої уваги Хмельницький і на міщанство, яке козацька старшина поволі стала дошкульно тиснути. Пізніше це запримітила Москва, й стала на цьому грати, нахилиючи українське міщанство до себе своєю опікою. Так було з міщанством Київським, Ніженським і ін., а навіть і з Переяславським. Усі бачили ясно: гетьман турбується тільки про своє козацтво, їм він рідний батько, а для селянства й міщанства він вітчим. Тому й України Хмельницький не збудував.

1) А. Лазаревский: Лубенщина и князя Вишневецкіе, "Кіев. Стар.", 1896 р. кн. 1-3.

2) И. Каманинъ: Участіе южно-русскаго населенія въ возстаніи Богдана Хмельницкаго, АЮЗР ч. III, т. IV, Київ, 1914 р. Ст. Томашівський: Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р., "ЗНТШ", т. 23-24, Львів, 1898 р.

V.

ПОСТІГНА ЛОЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КОРОЛЯ ПОЛЬСЬКОГО

РУДНО старшій людині відмовитися від довгими роками набутих звичок, — так і Хмельницький не міг легко змінити своєї звичайної пошани й лояльності польському королеві. Дуже довго Богдан сліпо вірив йому, а той тільки зручно обманював його. Легковірність у справах зносин Хмельницького з королем — це основна їх риса. І навіть коли за Богданом були вже славні перемоги, він і тоді хитався поміж традиційною лояльністю й революційною незалежністю України, а це било й притуплювало народні настрої. На Краківському обиральному сеймі, 10-го жовтня 1648 року, правдиво говорив воевода Адам Ксіль: «Король у них, у хлопів, щось божественне!». (1). В листах Хмельницького до короля

чи до сейму завжди знаходимо втертий вираз: «Просимо покірливо». На листи короля Хмельницький виявляє повну розчуленість, а часом появляються й сльози смиренності, і він публічно цілує королівського листа...

В жовтні 1655 року, коли Хмельницький стояв під обложеним Львовом, прибув до нього королівський посол Любовицький, і мусів вислухати від гетьмана багато прикрого. Вкінці посол сказав, що королева прислала гетьманні свого листа й дарунка, і передав цього листа, а також дорогоцінного каменя Богданові. Той листа перечитав, заплакав, і підняв очі до неба. «Боже Всемогучий, — розчулено сказав Хмельницький, — що значу я перед лицем Твоїм? — Червяк негідний, і ось яке значення дарувала мені милість Твоя: моїй Ганні найясніша королева польська пише листи» й т. д. І розчулений гетьман погодився зо списка українських земель, які він вимагав від поляків, викреслити чотири західньоукраїнських воевідства. (1). Звичайно, тут не виключене перебільшення польського джерела, але це дуже характерне для Хмельницького.

За часу Хмельницького, королівська влада в Польщі не мала поважної сили, — республікою керувало головно панство, й робило, що хотіло. Воно одне мало всяку волю. Пани тиснули короля так, що той не мав рішального голосу в державних справах, — у всьому його здержував сейм. Разом з Венеціанським послом Тьєполо, король у глибокій таємниці задумав був війну з Турцією. Як зачіпку, постановили ще в 1645 році пустити перше козаків. Король особисто знав Хмельницького й довіряв йому, й звідси й повсталла дружба Хмельницького з Володиславом IV. На закріплення цієї дружби король видав козакам привілея на

1) J. Michałowski: Księga pamiętnicza, Kраків, 1864 р., ст. 238.

1) S. Grondski, ст. 239-249. Костомаровъ, т. III, ст. 219.

їхні права, що позоставався тільки на папері й переховувався в Барабаша (його Хмельницький мусів викрадати від того).

Панство з сеймом не тільки обмежили королівську владу, але й зовсім її відняли. Докори королеві від сейму були звичайною річчю, та й панство взагалі різало йому в очі, що хотіло. І часто бувало, що сейм постановляв якраз проти бажання короля; не раз бувало й таке, що Володислав зо слізьми виходив ображений з сейму. І тому не було нічого дивного, що сейм відмовив королю помагати в задуманій ним війні з турками, а шляхта кричала, що король хоче війни, щоб відібрати їй волю. Проте від думки своєї король не відмовився, й віддав цю справу Хмельницькому. Та події пішли інакше.

І розпочалася довга військова й дипломатична праця Хмельницького, в якій він завжди підкреслював, що б'ється тільки з польськими панами, а не з королем, що він воює за визволення короля з-під панської неволі. Власне ця його ідеологія закривала народні бажання повного визволення від усяких поляків, і вела Хмельницького до дипломатичних поразок. Він хотів бути лояльним до короля, воюючи з його панством.

«За короля — проти королів'ят», — це стало гаслом ідеології Хмельницького: перемогти свавільне польське панство й віддати владу королеві, а той дасть усе для українського народу. І не раз Богдан писав королеві: «Про це благаємо Господа Бога, щоб ти рачив бути самодержцем, як інші королі, а не так, як предки Вашої Королівської Милості власне в неволі в шляхти». Оця ідеологія Богданова пізніше розбила всі його величні задуми.

Військові перемоги Хмельницького були дуже великі, й винесли його до найвищої слави: Жовті Води 4-8 травня, Корсунь 10-15 травня, Пилипча 20-22 серпня, а далі пішли Костянтинів, Збараж, і все це в одному 1648 році. Козацька Рада вимагає від свого гетьмана вести свої полки на Варшаву, й ударити в

саме серце Польщі. «Пане Хмельницький, — кричали подратовані товпи, — веди на ляхів, кінчай ляхів!». (1). Але Хмельницький явно не хотів нищити Польщі, й чекав на обрання нового короля (бо Володислав IV помер року 1648), на якого він покладав великі надії. І замість того, щоб послати на Варшаву й Краків свої полки, й гарматами заговорити з сеймом і владою, Хмельницький розсилає свої посольства, засідає від 6-го до 23-го жовтня під Львовом, а потім ув'язує під Замістям, і скрізь веде військову справу явно неохоче, — бо чекає нового короля. Доходить справа до того, що Хмельницький заявляє своїй Раді: «Не буду зватися гетьманом, аж поки новий король сам пожалує мене цим!». (2).

Було кілька кандидатів на Польське королівство. Сильна партія Єремії Вишневецького стояла за Семигородського князя Стефана Ракочі, інші стояли за короля шведського з дому Вазів. Було ще два кандидати, сини покійного Володислава IV, Карл і Ян Казимир. Хмельницький прислав до Варшави своє посольство, яке повело велику агітацію за Казимира: як оберуть його, Хмельницький буде в його волі, в противному разі зброєю боронитиме свого кандидата. Казимир був тоді духовним, єзуїтом і кардиналом, і мав мало прихильників. Налякане перемогами Хмельницького, панство обрало 17-го листопада 1648 року королем Казимира. Ця оборона й підтримка Хмельницьким єзуїта й кардинала, коли він оборону Православної Віри ставив на перший план своєї боротьби, мало зрозуміла. Але є свідчення, що Казимир ще перед обранням дав багато цінних обіцянок Хмельницькому, а пізніше їх не виконав. А Богдан Казимирові повірив.

Вістка про обрання Казимира прийшла до Хмельницького під

1) Історія о презьльной брани, Київ, 1854 р.

2) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 14.

Замостям. І він послав у місто листа, в якому радісно писав: «Виборчий сейм закінчився. Козаки, як діти однієї батьківщини, подавали голоси свої, і ради них поляки погодилися обрати Яна Казимира. Але козаки так люблять свого короля, як діти батька». (1). Новообраний король поспішає написати Хмельницькому, що він обраний, «як ти сам вимагав цього», і зараз наказав йому відступити на Волинь, що Хмельницький послухав і виконує, 24-го листопада 1648 року покинувши Польщу. Такою покірною всі були сильно здивовані, бо всі чекали, що Хмельницький піде на Варшаву, й там подиктує свої умови, бо справді час на те сприяв йому. Сучасник цих подій пише, що «поляки шопотом говорили, що певне Бог послав на Хмельницького сліпоту, коли він з такими силами не тільки не взяв столиці й не покрив попелом усієї Польщі, але навіть ухилився від ворожих дій». (2). Так само дивувалися й козаки та татари, й незадоволено питали гетьмана, що це все визначає. І Богдан просто відповів: «Я підданий короля й слуга його, й тому корюся його наказові!». Дехто припускає, ніби Хмельницький боявся зимового походу, та ще в ворожій корінній Польщі, і тому поспішав додому. Але навряд чи було це так.

Оце була основна помилка в усій політичній праці Богдана Хмельницького: сліпа віра в короля. Коли б Богдан підтримав був, скажемо, партію Єремії Вишневецького, й королем був би обраний Ракочі, чи король шведський, цебто не поляк, він би виграв тим усю справу, й довів би Україну до незалежності. Але Богдан цього не передбачив, і свою історичну справу програв. Є натяки, ніби гетьман боявся сусідніх держав, і тому не пішов

1) *Appallium Poloniae Climacteres*, В. Коховського, т. I, ст. 91. Краків, 1683 р.

Варшава, 1755 р., т. IV, ст. 25.

на Варшаву. На це можна сказати, що Богдан цього часу був у такій великій силі, що ніякі сусіди не змогли б йому перешкодити, коли б він ставив їх перед доконаними фактами. Найзручніший час для створення незалежної України на цей раз був упущений.

Зо всього видно, що Хмельницький явно хотів тільки мирного повернення стародавніх прав українському народові, і хотів спинити війну. І тому продовжував скрізь говорити, що він поставив собі ціллю повищити владу короля, про що він пише тому ще й у 1649 році. А король за своє обрання відплатив Хмельницькому тим, що визнав його гетьманом і доручив йому булаву та прапора, а в листі обіцяв «повернути давні ваші ричарські права». Оце було все, на що звелася українська революція 1648 року! Про селянство — ні слова.

Але Хмельницький добре бачив, що реально він нічого ще не добився, тому зброї не склав. Боротьба не вгавала, і сейм у Кракові, в кінці січня 1649 року, постановив воювати з Хмельницьким до його піддання. З великими силами Хмельницький побідно пішов аж під Збараж, і на початку липня обліг його. Король зо своїм військом поспішив на рятунок. А поки що, він оголосив Хмельницького скиненням з гетьманства, і на його місце призначив Забузького, а за голову Богданову обіцяв 10.000 червінців нагороди, хто її доставить. Позоставивши частину війська під Збаражем, Хмельницький кинувся на короля під Зборовим, і 5-го серпня вщент побив поляків. Сам король був оточений зо всіх боків, і татари хотіли взяти його в полон. «Ради Бога, — кричав король, — спасайте мене й батьківщину!». Поляки стовпились біля свого короля, але козаки розкидали їх, і доривались уже до Казимира. Аж хтось закричав: «Згода!». Це Хмельницький наказав спинити бій, бо «він не хотів, щоб християн-

ський монарх дістався в бусурманську неволю». (1). Гетьман наказав своєму війську спинити бій і відступати...

І знову почалися переговори. Король прислав Хмельницькому 16-го серпня 1649 року ласкавого листа, в якому писав: «Наша милість і поблажливість такі великі, що ми, наслідуючи Господу Богу, що прощає найбільших грішників, готові прийняти вас у свою милість і позоставити вас у вашому сані, якщо ви щиро й справді хочете бути нам вірним і належним підданим, не будете переговорювати з чужоземними царями, не станете бунтувати наших підданих, держати при собі тих бунтівників, що до вас пристали, й розпустите військові сили». (2). Оце нагорода Хмельницькому за його переможний марш і за глибоку прив'язанність до короля!

А погляньмо, як веде переговори гетьман-переможець з дощенту розбитим королем. Хмельницький послав до короля двох своїх полковників, щоб замиритися. Коли ті прибули до королівського шатра, то, побачивши Яна Казимира, попадали на коліна: «Милосердя й прощення просимо від Вашої Величності», сказали послі й поклали до ніг короля писані умови Хмельницького. Король ласкаво зволив простити послів... А в листі своєму гетьман писав: «Падаючи до ніг Вашої Величності, повторюю своє прохання: звольте, Ваша Величність, як батько й милосердний король, простити мені, найнижчому своєму підніжкові, невільний мій гріх, і прийняти в свою монаршу милість. А я, як здавна був вірним підданим попередників Вашої Величності, так обіцяю бути вірним і Вашої Величності до кінця життя». (3).

1) Літопис Самовидця, ст. 15.

2) Справа польсько-турецьких зносин у Мін. Закорд. Справ. Н. Костомаровъ, т. II, ст. 100.

3) А. Grabowski: Ojczyzna wspominki, Краків, 1845 р., т. II, ст. 120.

І 9-го серпня 1649 року підписаний був так званий Зборівський Договір, а ввечері Хмельницький присягнув королю на вірність, при чому текста присяги читав воевода Кисіль... По цьому гетьман попросив: «Нехай позволить мені його Королівська Величність упасти до його ніг!». Авдієнція відбулася другого дня рано, — до короля прибув Хмельницький з своїм сином Тимошем. Він став на одне коліно й розповів свої скарги на панів, вкінці поцілував королівську руку. (1). Але є й друга сучасна версія візиту гетьмана в короля. Богдан, ніби зо слізьми, впав у ноги королю, й просив прощення. (2). Взагалі, Хмельницький вів себе по Зборівським бої так, ніби він, а не король, програв війну. Правда, дехто твердить, що це тому, що татари йому зрадили й ставали на бік Польщі.

Про це небувале в історії трагічне падання на коліна славного переможця перед дощенту розбитим ворогом В. Липинський пише так: «Гетьман козацький, Хмельницький, що під Зборовим на колінах перед фактично розбитим і поконаним українськими повстанцями королем Яном Казимиром складає йому присягу вірності, і, разом з ним, провідник української шляхти, Київський воевода Адам Кисіль, який козацькому гетьману зміст цієї присяги читає, — це одна з найтрагічніших картин у нашій і так повній трагедій історії, один із численних пам'ятників нашої внутрішньої руйнінської боротьби, веденої «без пуття, без честі й поваги» — в путах добровільного рабства ворожої держави...». (3).

А через місяць по підписанні Зборівського Трактату Богда-

1) L. Rudawski: Historiarum Polonicae, 1755 р., т. IV, ст. 51.

2) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 174.

3) Україна на перехомі, ст. 85.

нові послы пропонують Семигородському князю Ракочі скинути Яна Казимира з престолу, й сісти на його місце...

Треба тут підкреслити, що на таку лояльність завжди підбивав Богдана зручний дипломат і державний муж великого розуму Адам Кисіль (1580-1653), воевода Брацлавський, а згодом, з 1650 року, Київський. Родом українець, він був найміцнішим оборонцем Православ'я, відверто виступаючи в сенаті. Але Кисіль був ідейний полонофіл, і нахилив до того й Хмельницького. Помер він на початку 1653 року. (1).

VI.

ДОВІРЛИВІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ПОЛЬСЬКИХ ОБІЦЯНОК

К я вже вище зазначував, істотною ознакою дипломатії Хмельницького були його безконечні переговори та посольства. Ці різні переговори гетьман дуже любив, і вдався до них кожного часу, а то навіть під час самого бою або й при виграї перемозі. Нерідко Хмельницький хапався за переговори, щоб замилити ворогові очі та виграти час. Скажемо, у вересні 1648 року Хмельницький стояв у Пилявському замку, але бою не розпочинав, бо чекав прибуття татар з дня на день, а тому завзято вів переговори з поляками, щоб виграти час.

До Хмельницького завжди прибували для переговорів різні польські послы та комісари, чи то від короля, чи від військової влади. Вони, звичайно, давали гетьманові всякі обіцянки та приречення, складали з ним договори, усні чи писані, і, як правило, ніколи не виконували їх, навіть договорів писаних. Політика поляків була явно віроломна, з Хмельницьким вони переговорювали тільки з мусу, і тільки з бажання обманути його. І вся

1) И. Новицкий: Адамъ Кисель, воевода Киевский. "Кіев. Стар.", 1885 р., кн. 9-12.

біда Богданова була в тому, що він довірявся полякам завжди більше, як вони того заслуговували, і справа визволення України на тому тільки програвала. Польська політика не виконувати своїх приречень червоною ниткою проходить у всіх польсько-українських стосунках за весь час Богданової діяльності. І це було не тільки в стосунках українсько-польських: те саме бачимо в поступованні поляків супроти татар. Коли, в 1654 році, польський посол просив відпустити польських заложників, кримський хан йому в цьому відмовив, а візир пояснив: «Цього не буде, бо полякам не можна довіряти: ви слова не додержуєте». Посол запротестував на це, що не можна зневажати короля, на що візир ще раз завважив: «Ми полякам не віримо!». (1).

Навчений гірким досвідом, Хмельницький пізно зрозумів безвартість польського слова. В жовтні 1655 року Хмельницький оточив Львів. Польща була тоді на краю загибелі, а тому польські послі найбільшими обіцянками вмовляли Богдана примиритися з королем. На чолі королівського посольства стояв давній знайомий гетьмана, Станислав Любовицький, а з ним був історик дій цього часу, Самуїл Грондський. І ось уже аж тепер Хмельницький сказав польському послові щирю правду просто в очі. «Шановний куме, — говорив Богдан, — згадай, що нам було обіцяно під Білою Церквою й по інших містах, і що ми одержали? Всі обіцянки давалися нам тільки на основі науки езуїтів, які говорять: Не повинно дотримувати слова, даного схизматикам. І де ті обіцянки, що король давав нам по своїм обранні? Як тільки він коронувався на царство, зараз же послав проти нас своє військо; те саме робилося й після інших договорів. Поляки нарушували права гостинності, звали нас хло-

1) Н. Костомаровъ, т. III, ст. 177-178.

пами, били нагайками, відіймали маєтки, виганяли з домів... Нас стільки раз обманено!». (1).

За весь час українсько-польської війни 1648-1657 років ніколи не було видно, щоб поляки докладно зрозуміли події часу й належно поставилися до них. Українська революція цього часу була для них тільки бунтом Хмельницького, бунтом хлопів, а сам український гетьман був для них тільки бунтарем та зрадником, і так висвітлювали цю справу й перед іншими. Німці, напр., що служили в польському війську, дивилися на Хмельницького так само, (2), й взагалі вони виявляли себе за весь цей час запеклими ворогами українців.

О четвертій годині ранку 16-го травня 1648 року бій під Корсунем покінчився повною поразкою поляків. Обидва польські гетьмани, коронний — Потоцький і польний — Калиновський, попали в полон. Хмельницький наказав правити вчистого Молебня, а по ньому відбувся щедрий бенкет, на який запрошені були й знатніші полонені польські пани. І всі разом пили й гуляли, а про будуче мало думали: полонених гетьманів і інших військових начальників Хмельницький передав татарам, а ті їх незабаром за викуп випустили на волю, й вони знову пішли на українців, й запекло руйнували Україну.

На безконечні перемови Хмельницького з поляками козаки й народ завжди дивилися з великим підозрінням і жалем. Вони від віку були добре навчені, й тому ніколи не вірили польському панові. Бачивши свого гетьмана занадто часто в оточенні польських панів, народ і козацтво потроху переставали вірити йому,

1) S. Grondski: *Historia belli cosacco-polonizi*, 1789 р., стор. 239-249.

2) W. Kochowski: *Annales Poloniae*, Краків, 1683 р., т. I, ст. 132.

і не раз доходила справа й до бунту, коли Хмельницький тільки випадком уникав його розправи. Так, наприклад, 9-го лютого 1649 року до Хмельницького в Переяслав прибули королівські комісари для важливих переговорів і для доручення йому гетьманських ознак, хоч той і без цього був уже гетьманом, бо його обрала ним Січ Запорозька ще 18-го квітня 1648 року. Богдан урочисто стрів послів, у повнім блискучім гетьманським убранні, оточений полковниками та сотниками. Другого дня Хмельницький приймав послів просто на площі, куди зібралася сила козацтва й народу, і всі були цікаві, які вольності народу привезли послі. І голосно прочитали королівського листа, — король милостиво призначає Хмельницького гетьманом і посилає йому булаву та прапора з білим орлом і підписом *Johannes Kasimirus Rex*. Почувши й побачивши таке, народ захвилювався й став кричати: «Навіщо ви, ляхи, принесли нам ці цяцьки? Хочете знову нас у неволю приборкати?». Навіть Кропив'янський полковник Джеджалій не витримав польського незрозуміння справи й став гостро виговорювати: «Хочуть нас уловити, щоб ми, ярмо панське з себе скинувши, уп'ять наділи його! Нехай злизнуть ваші солодкі дари! Тепер нас уже не загнуждаєте, — не словами, а шаблями розправимось, коли хочете! Майте ви собі свою Польщу, а Україна нам, козакам, нехай зостанеться!». (1). І насилу заспокоїли народ, що був невдоволений малими вимогами Хмельницького.

Великим трудом дісталася Зборівська перемога козаків, боже була перемога над самим королем. Богдан виявив королеві, як ми бачили, найбільшу покірливість, глибоко вірячи, що король виконає власноручно підписаного ним Трактата. Але від-

1) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 68.

разу виявилось, що сам король зовсім по-езуїтському поставився до виконання цієї Умови: одне говорив і писав, а зовсім інше робив. Папа, через свого Варшавського нунція, гостро й енергійно запротестував проти Зборівського Трактату, але король його запевнив, що розуміти цей акт треба не так, як думають «схизматики». І вкінці сеймова апробація 12-го січня 1650 року обрізала його в головному, й усі надії українського народу розлетілися, а саме повстання звелось ні на що. По такій політичній програній українське селянство сильно остигло до боротьби, божаючи бачило, що козаки розбили короля з його військом, а гетьман їхньої перемоги належно не використав. Та й жодної згадки про селянство в цьому Трактаті не було.

А бувало, що невдоволений Хмельницьким народ хватався й за зброю. Так було в серпні 1651 року, коли козаки й народ учинили бунт проти Хмельницького й оточили його в Білоцерківському замкові. Довідавшись, що гетьман погоджується на нові тяжкі умови, козаки кричали: «Оце так то ти, гетьмане, з ляхами трактуєш, а нас покидаєш! Сам себе та старшину звольєш, а нас знати не хочеш, і віддаєш нас на муки, під киї та батоги, на палі та на шибениці. Але перше, ніж до того дійде, і ти сам наложиш головою, і ні один лях живцем звідси не вийде!». І тільки хоробрість Хмельницького спасла його та полковників. (1).

А трохи пізніше, по Білоцерківській умові 1651 року, «были слышны въ народѣ вопль и воздыханіе, и горе, и ропоть на Хмельницкаго». (2). Народ скрізь кричав: «От до чого довели нас його перемоги! Ми чекали собі волі, а він знову віддає нас у рабство!» А ще пізніше незадоволення козацтва й народу з

1) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 424.

2) Історія о презьльной брани. Н. Костомаровъ, т. III, ст. 3.

безконечних перемов Хмельницького з поляками все збільшувалось, — народ вимагав реального діла, а не ялових розмов. Але Хмельницький був сином свого часу, і про знесення панщини мало думав.

VII.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ВІД СУСІДНІХ ДЕРЖАВ

ОЛИ Україна повстала в 1648 році, і в ній розгорілася національно-соціальна революція, всі сусіди, а найбільше Московія та Турція, стали пильно придивлятися до неї й слідкувати за розвитком польсько - українських подій. За своїми сусідами Польща не була тоді в добрій згоді, а тому на початку ніхто Хмельницькому не заважав у його повстанні проти поляків. Але помочі відкрито, крім татар, ніхто не давав. І ще в 1646 році, обмірковуючи й готуючи повстання, Хмельницький глибше спинявся над справою ставлення усіх сусідніх держав до його задуму, бо він ясно вже тоді розумів, що без сусідньої допомоги трудно буде визволити український народ з-під польської неволі. Сучасники передають, що ще в 1646 році Хмельницький говорив на таємній параді, що «не можна нам обійтися без чужої допомоги. Я думаю, що нам нема в кого

просити помочі, крім москалів та татар, а всі інші кволі, або скоріш заступляться за поляків, як за нас». (1).

І дальші події показали, що «справді годі було визволити Україну без сильної чужоземної помочі, не поклавшись на селянство. Усі сусіди намагалися використати Хмельницького тільки в своїх цілях, і через нього пімстити Польщі, але знову тільки для своїх користей. А трохи пізніш, коли Хмельницький в ряді перемог сильно вдарив поляків і ослабив Польщу, і тим сам набрав показної сили, сусіди сильно налякалися, — почали явно шкодити українському гетьманові.

У вересні 1648 року, по Збаражі, Хмельницький став на вершку своєї початкової сили, і легко міг ударити Польщу в саме серце, але побоявся це зробити. Побоявся власне сусідів, — що вони скажуть йому за такий чин. Москва була тоді в добрих стосунках з Польщею, і ніщо не показувало, що вона симпатизує повстанню Хмельницького. Це був відповідальний час, і коли б Хмельницький сміливо вдарив був на Польщу по Варшаві й переміг її, він поставив би сусідів перед доконаним фактом, і нічого вони не встигли б зробити. Але Хмельницький був нерішучий у вирішальні моменти, і зручний час опустив...

На початку 1649 року нова українська столиця, Переяслав, притягала до себе очі й увагу всіх сусідів, — всі вони слали до Хмельницького свої посольства й тягли його на свій бік. А говорити й вести дипломатичну гру гетьман умів і любив, — і було шумно й завізно в Переяславі.

VIII.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТАТАРИ

ЕАЛЬНУ поміч Хмельницький відразу мав тільки від самих татар. Татар він добре знав; є дані твердити, що й говорив він по-татарському: по Цецорському бої 1617 року, коли турки побили поляків, до полону попався й Хмельницький, і пробув у турецькій неволі два роки, де й вивчив турецьку мову. І Хмельницький ще в березні 1648 року приїхав до Бахчисараю, на Кримі, і своєю зручною дипломатією вговорив Кримського хана Іслам-Гірея йти з ним на поляків. Вони склали умову й присягли один одному на вірність. І справді, татарський хан спочатку сильно допомагав Хмельницькому, бо це було йому на користь: орда його могла спокійно грабувати, скільки хотіла, хоч умовою прирекла, що того робити не буде. Козаки завжди сильно дошкулювали татарам, і заступали їм доступ і до Польщі, і до Московії, а тепер, подружившись, вони можуть легко грабувати цих обох своїх ворогів, коли козаки їх не займатимуть.

Поляки скоро запримітили, що татари сильно помагають

1) S. Grondski, ст. 47.

Хмельницькому, а тому треба їх усякою ціною роз'єднати. І вони повели перед татарським ханом уперту працю проти Хмельницького, обіцяючи йому платити більше, як гетьман, і вкінці таки купили золотом хана.

Коли Хмельницький, у липні 1649 року, сильно побив поляків і оточив їх у Збаражі, поляки повели завзяте вговорювання хана Іслам-Гірея покинути козаків. Вони хитро вияснювали, що як тільки Хмельницький увійде в правдиву силу, то конче кинеться на татар і буде їх бити. А трохи пізніш за це саме взявся й сам король Казимир, оточений козаками під Зборовом, в серпні 1649 року: він постановив за всяку ціну відірвати татар від Хмельницького. І він написав ласкавого листа до Іслам-Гірея, якого закінчив так: «Козаки завжди були тобі ворогами, і хоч тепер і прикидаються друзями, але як тільки ввійдуть в силу, то звернуть свою зброю на вас, своїх помічників. Так само вовчата, коли підрастають, пожирають козу, яка їх годувала». (1). І ханові запропоновано великі гроші, аби тільки покинув козаків.

Це був переломовий час, бо польське військо було розбите, а Богдан 5-го серпня 1649 року сам спинив бій під Зборовим, рятуючи тим короля від полону. Чому це сталося? Чого Богдан так онесмілів по великій перемозі? І чому Зборівський Трактат такий мізерний у порівнянні до задумів гетьмана? Відповідь тільки одна: зрада хана, і боязнь, що той ударить на нього разом з королем.

Довідавшись про зраду, Богдан кинувся до хана, й довго вговорював його не ламати складеної козацько-татарської умови. Нічого не допомогло, і куплений хан повів тепер зовсім іншу розмову: «Я зношуся з братом своїм, — казав хан, — польським

1) История о презьльной брани.

королем, у добрій згоді, і тебе, Хмельницький, хочу помирити з твоїм володарем. Раджу тобі договоритися з ним і помиритися. А інакше з королем будемо проти тебе»... (1). І Хмельницький, розбивши поляків дощенту, не міг належно використати своєї перемоги, бо занадто тісно був зв'язаний з ханом, а не з власною силою.

А дальша татарська політика стало ясною: хан лякався зросту козацької сили, але не хотів і повного видужання Польщі. Ліпше йому буде, коли обидві сторони обезсилюватимуть одна одну, а татари легко братимуть від них своє. Остаточо хан ще не рвав з Хмельницьким, бо велике підсилення Польщі було б йому також непотрібне. І справа йшла так цілі чотири роки.

Але ханська зрада Хмельницькому під Берестечком 1651 р. коли ханської ласки запобігали і козаки, і поляки. була така шкідлива, що занадто дорого обійшлася гетьманові, але він з татарами таки не порвав.

Нарешті, в грудні 1653 року, прийшов Жванець, коли Хмельницькому треба було ще хоч раз дошкульно вдарити Польщу, і вона впала б, а Україна стала б незалежною. Але цього знову не сталося, бо занадто брутально зрадив хан, і тим розбив усю Богданову справу. 15-го грудня 1653 року поляки погодилися з татарами на таких умовах: 1) зараз платять їм 100.000 червінців, і далі щорічно будуть платити певну суму, і 2) вільно татарам 40 день грабувати й полонити українські села...

І татари дикою ордою кинулись на й без того вже поруйновану Українську Землю, забираючи все, що можна було забрати. Народні нарікання на гетьмана сипались зо всіх сторін. Хмельницький побачив, що в нього тепер одна надія: на Москву, і він поспішно відступив від Жванця в Україну, а поляки потягли на Львів.

1) Акты Южной и Западной России, т. III, ст. 395.

IX.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТУРЦІЯ

АН татарський був у повній залежності від Турції, і головне в своїй діяльності мусів конче узалежнювати від волі Костянтинополя. Але Турція була задоволена з козацько-татарського договору й у липні 1648 року його схвалила. Польща, сильно агітована єзуїтами, звичайно, була проти Турції й не раз з нею воювала. Боротьба за Молдавію зовсім посварила ці дві держави, бо вони тихо билися за неї безперестань, і Молдавія належала то одній, то другій стороні. Та й самі козаки завжди дошкульно нападали на Турцію, а тепер узяти їх до рук, через Кримського хана, було вигідним для Турції. Усе це Хмельницький добре знав, бо знав близько Турцію, два роки пробувши в ній в полоні. Але гра Хмельницького з Турцією перейшла певні межі, бо він без надуми 14-го жовтня 1648 року запропонував їй протекторат, зовсім не бажаючи того реалізувати, а маючи на думці тільки гра-тися з турками. Це була гра, безумовно, небезпечна, і вона вкінці дала злі для Хмельницького наслідки.

Турецькі справи полагоджував Хмельницькому Кропив'янський полковник Джеджалій, сам татарин з роду, що добре знав турецьку мову. Козацькі успіхи в 1648 році зовсім схилили Турцію на їхній бік. До Хмельницького в Переяслав прибув у 1649 році турецький посол Ага-Осман, і склали приязного для двох сторін договора. Турки обіцяли військову поміч, і вже дали наказа Кримському ханові допомагати Хмельницькому. Вони погоджувались, щоб Козацька Земля стала окремою Республікою з назвою Україна, що буде під турецьким протекторатом. Велика частина Польщі, від Дунаю до Люблина, мала відійти до Турції. Козакам давалось право вільно пливати по Чорному морю й Архипелагу та без мита торгувати сто літ. У Костянтинополі мала бути резиденція українського посла в підкресленій пошані. (1). За все це Україна мусіла збройно боронити границі Турції, особливо від нападу Донських козаків.

Це був надзвичайно важливий договір, але Хмельницький його злегковажив. Щоб він оперся був на нього, його задуми стали б реальністю, бо й козацька старшина ставилася до Туреччини прихильно. Під турецьким протекторатом були тоді, скажемо, Молдавія, Валахія й Семигород, і їм було ліпше, як українцям під Польщею, а Віри Православної турки не займали, тоді як Польща душила всіх некатоликів.

Через рік козацько-турецькі переговори стали ще реальнішими. До Богдана, вже до постійної української столиці Чигиринна, вдруге прибув, у липні 1650 року, турецький посол Осман-Агу, який привіз гетьманові багаті дарунки: гетьманську булаву, обсипану дорогоцінним камінням, дорогого прапора з місяцем на ньому, турецьку шаблю з держакком зо слонової кістки,

1) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 61.

і багато різних східніх солодоців. Хмельницький врочисто прийняв Османа-Агу 30-го липня, й той доручив йому грамоту, в якій козацький гетьман титулувався князем України. Посол запропонував Хмельницькому нового договора на таких умовах: Козацька Земля стає нащадним князівством, Україною, з Хмельницьким на чолі, яка буде в особливій пошані в султана перед іншими його землями, а татари ніколи не будуть нападати на Україну. За це Україна стає під турецький протекторат, і віддає Турції Подністриящину, з містом Кам'янцем. Крім цього, Турція посилає на поляків свою стотисячну армію на підсилення орди, за що пізніш Україна збройно помагатиме Турції. (1).

Переговори з Турцією увінчалися повним успіхом, і в грудні 1650 року султан Мохамед IV видав Богдану Хмельницькому урочисту власноручну грамоту, що приймає Україну під свій протекторат; Богдана названо в ній «славою князів християнського народу». Уся ця умова до якогось часу була таємною. В грамоті цій сказано, що «імператорська грамота така, яка видається іншим християнським князям від моєї могутньої Імперії, буде Вам видана з докладними артикулами й умовами». (2). І така нова офіційна Грамота незабаром була Хмельницькому видана. Це була Грамота на Князівство Українське, але під Берестечком цей надзвичайної ваги акт попав у польські руки, (3) і був знищений.

1) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 247.

2) Грамота ця в оригіналі видана в першому виданні "Памятники Киевской Комиссии для разбора древнихъ актовъ", в т. III, а видання цього ж тому 1898 р. на ст. 585-589 має й французький та польський переклади.

3) Про це твердить Освенцім у своїому Діаріюші на ст. 355: "Між листами знайдено Грамоту Турецького Імператора, яка видана була Хмельницькому на Руське Князівство".

Але гетьман і тепер належно не використав предложень Турції, — вікова ненависть до ворогів Християнства перемогла політика й дипломата. Поєднання України з Турцією, через різноту Віри, було зовсім непопулярне в народі та козацтві, чим спритно користувався Миргородський полковник Гладкий, і через те бунтував козаків проти Хмельницького, особливо пізніше, вже по Берестецькій катастрофі, в червні 1651 року. Коли Хмельницькому його приятелі з польського табору виговорювали за союз з Туреччиною, він у розпачу говорив: «А що ж мені робити, коли ляхи шукають моєї загибелі! Ваші несправедливості, ваші лукавства змушують мене шукати оборони в турків». (1).

Заведений у тупий безвихідний кут поведінкою поляків і непопулярністю козацько-турецького договору, Хмельницький трапив голову й топив свою досаду й розпач у горіліці, а це йому розв'язувало язика понад міру й на школу. Так, 2-го серпня 1650 року, за обідом з польськими посланцями, коли ще Осман-Агу знаходився в Чигирині, Хмельницький на умолювання поляків воювати Москву з ними став непотрібно хвалитися: «Ні король, ні Річ Посполита не можуть змусити мене до жодної служби. Я сам собі вільний, — кому захочу, тому й послужу. Мені турецький цар pomoже, pomoже й московський. Всі орди склали зо мною договора. Не то що Польську Корону, — Римську Імперію кому захочу, тому й віддам!»... (2).

Старий Богданів приятель, воевода Київський Адам Кисіль, коли прочув про козацько-турецький договір, зараз же послав брата свого, Юрія, вговорювати Хмельницького порвати з турками. Коли той прибув до Чигирини, польське посольство, що

1) W. Kochowski: Annalium Poloniae Climacteres, т. I, ст. 188-189.

2) J. Michałowski: Księga pamiętnicza, Краків, 1864 р., ст. 554.

запевняло Хмельницького в цілковитій миролюбності поляків, ще не відїхало, а гетьманові вже донесли, що Потоцький з своїм військом вривається в Козацьку Землю. Гнів Хмельницького не мав меж, і на вмовлення Юрія Киселя, що говорив у присутності депутатів з різних українських місцевостей, скрикнув у розпучливому шалі: «Не тільки Україну, — всю Польщу й Рим і Папежа завоюю, та туркам віддам!». Гетьман спохватився, що недобре сказав при свідках, і впав ще в більший шал, і крикнув на депутатів: «Це зрадники, це шпіони! Вони прийшли підглядати за мною!». І, звернувшись до Виговського, свого військового писаря, що був при ньому, показав на Киселя й наказав: «Повісити його!». А показавши на депутатів, крикнув: «Потопити їх!». А сам вийшов і напився... Знаючи характер гетьмана, Виговський його наказа не виконав. (1).

Хмельницький свого договору з турками не поглибив і не зміцнив. А час ішов, і він був не на користь Хмельницькому, бо вкінці Турція переконалася, що гетьман не сприяє їй, і відцура-лася від нього. Більше того: наказала Кримському ханові триматися Польщі проти козаків. Хмельницькому оставалася одна дорога, — йти з Москвою.

1) W. Kochowski: *Annalium Poloniae Climacteres*, Краків, 1683 р., т. I, ст. 188-189.

X.

БАЛТИЙСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ СОЮЗ

ВГОДАН Хмельницький ще з самого початку свого повстання став шукати собі союзників на Польщу на Заході, але не надавав цій справі належного значення. На Заході в сусідстві з Україною лежали три васальні держави: Молдавія, Волощина й Семигород (Трансильванія, пізніше частина Угорщини або Румунії), що знаходилися під протекторатом Турції. Усі три вони з найдавнішого часу були в тісних стосунках з Україною, бо їх єднала спільна культура: одна Православна Віра, одна церковна й канцелярська мова. Здавна українські князі допомагали Церквам і монастирям у цих країнах, і взагалі були з ними в найтісніших зносинах. Політичний союз з цими країнами був зовсім природний, і диктувався їхнім станом.

Молдавія й Валахія, а також і Семигород (Трансильванія), теж сильно зацікавилися подіями в Козацькій Землі, й шукали з Хмельницьким доброго порозуміння. Вони були під протекторатом Турції. і всяка допомога України була їм потрібна. На-

зривав навіть спільний договір для визволення з-під влади турок і поляків. З господарем Молдавії Василем Лупулом Хмельницький зійшовся ближче, й його син Тиміш 31-го серпня 1652 року повинчався з Розандою, донькою Лупула, повинчався по довгих зволіканнях і тяганніні. Союз з Молдавією приніс Хмельницькому багато шкоди, бо ставив проти нього Турцію, що знаходила молдавські плани Богдана небезпечними для себе, і так воно й було.

Два роки боровся Хмельницький за Молдавію й Волощину, маючи свої далекосяглі плани, але всі вони були поляками понищені, а Тиміш убитий в вересні 1653 року під Сучавою. Тиміш був старший, улюблений син Богданів, й його смерть була для Богдана тяжкою незагоєною раною, а для політика — спаленням багатьох його задумів та мрій. По цій невдачі пробував був гетьман видати свою доньку за Михаїла, небожа молдавського воеводи, (1), але з того нічого не вийшло.

З Волощиною, де панував господар Матвій Басараба, Хмельницький розпочав зносини так само ще з початку свого повстання.

Ще року 1648-го до Хмельницького в Переяслав прибув був також посол Семигородського (Трансильванського) князя Ракочі. Я вже вище розповів, що Стефан Ракочі був претендентом на польський престол по смерті короля Володислава IV. Але Хмельницький зо своїм військом підтримав кандидатуру Казимира. Стефан Ракочі помер, а тепер син його Юрій II став намовляти Хмельницького допомогти йому захопити польську корону. Ракочі запропонував за не створити з Козацької Землі окрему удільну державу, зо столицею Києвом, а Православна Віра буде мати однакові права з Католицькою. Він намовляв гетьмана кинутися весною 1649 року на Варшаву, а сам князь

Ракочі з своїми угорцями нападе на Краків. Але Хмельницький не відважився пристати на це пропозиція, і фактично програв його.

Турція звертала велику увагу на своїх васалів, Молдавію, Волощину й Семигород, і робила все, щоб їх розсварювати й не допускати до поєднання, бо таке поєднання було б проти неї. Бачила силу цих держав і Польща, і так само невпинно працювала, щоб перетягнути їх на свій бік, що їй не раз і вдавалося, і звичайно бувало так, що в Молдавії, а то й у Волощині, було по два господарі, — один правний вдома, а другий, противник, сидів десь у поляків й займався викликуванням колотнечі на рідній землі. Поляки конче хотіли заволодіти бодай Молдавією, й повели проти Богдана неперебірливу боротьбу, щоб не дати йому можності міцно поєднатися з цією країною. До доньки Василя Лупула, Роксанди, сваталися високі польські роди, а рідна сестра її була за Янушем Радивилом. І хоч Богдан і взяв Роксанду за сина, але поляки підкупною рукою вбили Тимоша, що мав, звичайно, заміри стати господарем Молдавії замість старого тестя.

Турецькі васали, Молдавія, Валахія й Семигород, самі шукали згоди з Богданом, бо потребували помочі й проти Турції, і проти Польщі. Гетьман ніби розумів силу свого союзу з цими країнами, бо й сам відразу став працювати, щоб віддати Україну під турецький протекторат. Мрії були великі й реальні: Біла Русь з частиною дальшої Литви з Україною, Молдавія, Волощина й Семигород, а до них Турція з татарами, — це природний вал, що розірвав би Польщу від Московії, природний Балтійсько-Чорноморський союз, в якому Україна, опираючись на Молдавію, Валахію й Семигород, грала б першу роль.

З бігом часу, Семигород став для Хмельницького найважливішим, бо його князь Юрій II Ракочі був дуже активний, і конче

1) Памятників Кіевской Комиссії, т. III, ст. 203.

хотів сісти на польському престолі. Це єднало Хмельницького з Ракочі, і їхня приязнь зростала. Швеція допомагала цьому поєднанню. І 7-го вересня 1656 року був підписаний важливий семигородсько-український «трактат вічної приязні»: Хмельницький зобов'язався дати Ракочі військову підмогу, за що йому відходила вся Червона Русь з частиною Білої, і Богдан одержував титула спадкоємного князя, якого мав передати своїому синові Юрію.

Князь Юрій II Ракочі був у приязних стосунках з Швецією, й нахилив до того також і Хмельницького. Якраз того часу Англія складала в Європі коаліцію некатолицьких держав, і її міністр Кромвель посередничав між Швецією й Семигородом.

Безумовно, велися тоді якісь переговори і з Прусією, яка через повстання Хмельницького зовсім звільнилася від Польщі. Князь Богуслав Радивил став королем Литовським, прийнявши над собою протекцію Швеції й України.

Таким чином, склалася міцна протипольська Балтійсько-Чорноморська коаліція, готова стати також і проти Москви.

Сила цієї коаліції виразно зростала ще й через те, що в той час серед європейських держав сильно нуртувала думка закласти протитурецьку коаліцію, щоб визволити християнські землі. До цієї коаліції входили: Англія, Австрія, Венеція, Швеція, Персія й інші держави; всім було ясно, що до цього діла треба конче притягнути й Україну. І 1-го березня 1657 року до гетьмана Хмельницького прибув австрійський посол, Єпископ Мартіянопольський, барон Парчевич, на переговори про виступлення проти Туреччини. Цей же посол посередничав, щоб помирити гетьмана з Польщею, на що Хмельницький дипломатично відповів, що на примирення з Польщею він завжди згоден, але тільки під умовою, що територіяльна цілість України не буде порушена.

Як бачимо, перед Хмельницьким відкривалися широкі горизонти, і то зовсім реальні, визволити Козацьку Землю з-під польської неволі й створити, коли не зовсім самостійну, то все ж міцну, окрему Україну. Але Хмельницький був занадто прив'язаний до авторитету короля польського, занадто вірив в його добру волю дати права українському народові, і це в'язало йому руки. А коли він врешті переконався, що король і його панство однакові вороги його Землі, було вже пізно: гетьман стратив усі свої попередні дороги, й оставалася тільки одна дорога: на Москву...

XI.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І МОСКВА

Чи Хмельницького звернулися на Москву ще від самого початку його повстання, ще від першого обміркування способів визволити український народ з-під поляків. Ще на таємній нараді 1646 року Хмельницький говорив: «Сказав би я, просити москалів: вони православні, і ради однієї з нами Віри могли б заступитися за нас». Оце був головний мотив поєднання з Москвою за весь час повстання Хмельницького, головний мотив і його, і всього народу й козацтва: Москва одної Віри з нами, тому допоможе нам. Проте Хмельницький хитався, бо добре знав політичний стан Московії: «Але недавно, — казав він, — Москву побили поляки. Вона загубила декілька міст, як Смоленськ і інші, тому до сили ще не прийшла, і ледве чи можна буде їх впросити». (1).

І справді, стан Московії був тоді такий, що вона зв'язалася

вічним союзом з Польщею, й легко порвати його не могла й не хотіла. Але коли Хмельницький поторошав без польське військо, то він уже 8-го червня 1648 року послав Московському цареві листа, в якому описував польсько-українські події й просив: «Ми бажали б собі такого царя-самодержня, як ваша царська величність». Просив у нього допомоги на поляків, щоб знищити Польщу, а він зо своїм військом віддається в міцні руки царя. (1).

Але Москва вперто мовчала й була дуже обережна, а своїм поступованням виразно показувала, що вона буде підтримувати поляків. А коли, в 1648 році, всі сусіди переговорювали з гетьманом у Переяславі, прибув у травні й посол московський, Василь Унковський, з помічниками. Посол привіз Хмельницькому дарунки, — соболі й ласкаве царське слово: як тільки козак справді боронить свою Віру, цар бажає їм успіху, а коли б'ються за що інше, радив їм покоритися своїй владі. (2). Відповідь дуже дипломатична, особливо в той час, коли всі сусідні держави ясно співчували Хмельницькому.

Тоді Хмельницький послав до царя Олексія Михайловича окремого посла, Чигиринського полковника Хведора Вешняка, з своїм листом, у якому він, між іншим, писав: «Прийми нас, слуг своїх, у милість своєї величності, й поблагослови, православний государю, наступати своєму військові на тих, що наступають на Православну Віру, а ми благаємо Бога про те, щоб ваша царська величність, правдивий і православний володар, був над нами царем і самодержцем». Цар відповів на таке покірливе прохання подякою, й додав, що він зв'язаний з поляками договором вічного миру, але коли козаків мирно відпустить польський

1) S. Grondski: Historia belli cosacco-polenizi, ст. 47-52. Див. ще А. Востоковъ: Первыя сношенія Богдана Хмельницкаго съ Москвой, "Кіевская Старина" 1887 р. кн. 7.

1) Памятники Кіевской Коммисіи для разбора древнихъ актовъ, 1898 р., т. I, ст. 220.

2) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 63.

король, «тогда мы, великий государь, тебя, гетмана, и все Войско Запорожское, пожалуемъ: велимъ вась принять подъ нашу царскаго величества царскую руку». (1). Знову відповідь високо дипломатична, але разом з тим і насмішлива.

Хмельницький мав широкий план конче втягнути Москву не тільки в війну з Польщею, але й посадити на польському престолі московського царя, і на цьому виграти визволення свого народу. Москва це дуже добре зрозуміла, і зовсім не спіщилася встрявати в справу, бо в неї була своя таємна думка: нехай більше обезсилють обидві сторони, і Польща, і Козацька Земля, тоді вона від поляків легко верне своє, й легко забере собі одинірний український народ, що сам напрошується під високу царську руку.

Хмельницький був сильно подратований відмовою Москви допомагати йому. Поляки підтримували й роз'ятрували все це, й все докладно інформували Москву про договір православного гетьмана з невірним ханом. Взагалі, московська політика супроти Хмельницького не мінялася: цар усе був добрий на словах, але жодної допомоги йому не подавав.

По Берестецькій катастрофі 1651 року стан простого народу й козаків став незносимим, і народ став тисячами втікати за границю, на Московську Землю, де не було польського переслідування.

Першими на Московську Землю втікали волинці, Острівський полк, за яким гналися поляки, і цар прийняв їх до себе. За ними потягли й інші. Цей рух усе збільшувався, й так були заселені порожні Вороніжчина й Курщина. Цар радо приймав утікачів, і давав їм усе необхідне для початкового життя, а навіть готіві хати.

1) Акты Южной и Западной России, т. III, ст. 309, 321.

На березі тихої р. Сосни цар наказав побудувати велике місто, Острогоське, і тут оселилися українські втікачі-козаки, склавши так званий Слобідський полк на Слобожанщині. За яких півроку повстали міста: Ахтирка, Білопілля, Лебедин, Суми й ін.

Це була небезпечна річ, бо сильно збільшувала москвофільські настрої серед простого народу. Цієї загрози Богдан не зрозумів, але й сам пішов на зустріч їй. Весною 1652 року він послав до царя своє посольство з пропозицією переселити всіх козаків за границю, на царську землю. В своєму листі до царя Хмельницький розповідав про тяжке переслідування поляками Православної Віри й насильне ширення унії, і просив: «Пожалій нас, государю православний! Зо слізьми благаємо твою царську величність: прийми нас під свою міцну руку». (1).

Але Олексій Михайлович був дуже обережний, і чекав відповідного часу, щоб уже вірно повести свою працю. А поки що він розпочав, іще в 1650 році, з поляками неприємну справу: образу величності польськими письменниками. Польсько-московські стосунки з часом усе псувалися, а московські висланці все досліджували сили Польщі та України. І, нарешті, 1-го жовтня 1653 року, в Москві зібрався Земський Собор, якому було оголошено, що Польща ввесь час ображає царя, а на протести про це не звертає уваги. А по-друге, читали прохання Хмельницького, що Польща переслідує Православну Віру й силою заводить унію, чому гетьман просить прийняти його з військом під царську руку. Гетьман повстав проти поляків, побив їхнє військо; поляки обіцяли були більше Віри не переслідувати й унії не заводити, але ніколи свого слова не додержують.

1) Н. Костомаровъ, т. III, ст. 6.

І Земський Собор постановив, що Польща справді порушила свої договори з козаками, значить, вони тепер вільні від присяги своєму королеві. І тому, за образу царя й за потоптання Православної Віри й запровадження унії в Козацькій Землі оголосити полякам війну, а гетьмана Хмельницького й увесь український народ прийняти під високу царську руку. Богдан Хмельницький добився свого!

Виконати постанову Московського Собору й волю царя послані були в Україну три послы: боярин Бутурлін, окольничий Алфер'єв і думний дяк Лопухін з товаришами. Послы прибули в Переяслав 31-го грудня 1653 року, де їх врочисто стрічав і приймав Переяславський полковник Павло Тетеря. На Йордан, 6-го січня 1654 року прибув з Чигирини й Хмельницький, і призначив на 8-е січня загальну Раду, щоб сама вирішила, чи йти під Москву. Уже з сьомої години ранку 8-го січня довбиші били в котли, а народ збирався. Уся Переяславська площа й дахи домів наповнилися тисячами народу, бо всі чекали великих історичних подій. На цей день гетьман закликав усіх своїх полковників та поважніших козаків, і мав з генеральною старшиною довгу таємну нараду. А о годині 11-ій на площу прибув гетьман, парадно зодягнений, в оточенні всієї української старшини. Відчувалося, що відбувається велика історична подія.

Перше слово сказав Богдан, і в гарячій промові розповів про польські утиски на народ та його Віру. Запропонував обрати собі одного з чотирьох володарів: чи царя турецького, чи хана кримського, чи короля польського, чи царя «православного Великої Русі, якого ми вже шість літ безперестанно благаємо бути нашим царем і паном». І Богдан схарактеризував кожного з чотирьох претендентів. «Не можна нам більше жити без царя!» У відповідь на промову гетьмана тисячі народу закричали однодушно: «Волимо під царя восточного!» Тоді Переяславський

полковник став обходити майдан і питати: «Чи всі так соізволяете?» — «Всі!», кричав народ. Коли гетьманові доклали вислід голосування, він голосно викрикнув: «Буди тако! Да укріпить нас Господь під його царською кріпкою рукою». (1).

І це не був сфальшований голос: народ, набідований від польських невпинних переслідувань, особливо релігійних, справді бажав собі жити в союзі з Москвою. І крик Богданів: «Не можна нам більше жити без царя!» був розпачливим криком гіркої дійсності...

По цьому був зачитаний Переяславський Договір про поєднання України з Московією, що складався з 23 пунктів. Подаю з нього найголовніше: 1) Права й вольності військові, як від віків бувало в Війську Запорозькому, позостаються непорушні: щоб ні воевода, ні боярин, ні стольник у суди не вмішувалися, але щоб від старших своїх товариство було судиме; 2) Війська Запорозького встановлюється 60.000; 3) Українська шляхта й її права зостаються непорушні; 4) По містах урядники будуть обрані з наших; 5) Староство Чигиринське позостається на булаву гетьманську; 6) Військо Запорозьке само обирає собі гетьмана, а про обраного сповіщає царя; 13) Позостаються непорушними права, надані світським і духовним попередніми королями та князями; 14) Послів по давньому приймати, але пізніше до цього цар додав: коли вони приходять з добрими намірами, «а съ турскимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ, безъ указа царскаго величества, не ссылаются»; 15-16) Московських побірців податків не буде; 19) Щоб війна з поляками розпочалася негайно. Про це все була написана окрема царська грамота 1654 року. (2).

1) Полное собрание законовъ, ст. 322-327.

2) Полное собрание законовъ, т. I, ст. 318-319.

Щодо Переяславської Умови, то вона до нашого часу не збереглася, чому деякі дослідники припускають, що її й не було, бо московські бояри зріклися вести про це перемови. Тоді Хмельницький, у березні 1654 року, послав зо своїм проектом Договору послів: полковника Тетерю й суддю Зарудного. В Москві Богданового проекта з 23 пунктів переробили на 11 пунктів, і стало все виглядати не як Договір, а як царська ласка; на жаль, оригіналу й цього Договору нема, — збереглася тільки чернетка з нього в Московському архіві.

І зараз, того ж таки дня, вийшла в Богдана неприємна суперечка з царськими послами: ті вимагали перше присяги від гетьмана, а гетьман настоював, що перше мають присягти послы в імені царя. Послы становчо зреклися, і гетьман таки мусів присягнути першим на вірність цареві. За ним присягнула старшина по всіх містах України.

Богдан уважав себе, як самодержавного володаря України, рівною стороною супроти Московського царя. В Україні старшина й інтелігенція особливої пошани до сану нового Московського царя не мали, бо всі добре знали, що батько Олексія, Михаїл Федорович, був посаджений на Московський престіл неправдо, насиллям військовим, з відкиненням Рюриковичів, що єдині мали право на престіл. Тому ясно, чому гетьман Богдан і старшина вимагали, щоб московський посол перший присягнув в імені свого царя на вірність Україні. І посол присягнув, але факт цієї присяги росіяни вперто відкидали й відкидають.

Проте маємо незбитий доказ, що присяга була обопільна. Вище Духовенство, з Митрополитом Київським Сильвестром Косовим на чолі, рішуче зріклося присягнути цареві, й таки не присягнуло. Мало того, — з доручення свого Митрополита Сильвестра Косова, чернець Києво-Печерського монастиря Макарій

Криницький записав у Луцькому Гроді офіційного протеста проти насилування до присяги цареві, і він записав, що «Хмельницький, удвох з Виговським, у соборній Церкві віддав присягу й підданство цареві Московському, а йому навзаєм присягнули послы». (1).

Увесь український народ розумів українсько-московський союз, як звичайне допоміжне військове поєднання, тому не міг зрозуміти, для чого вимагають і від нього присяги, та ще на вірність самому цареві. І, в більшості своїй, народ зрікався присягати. Перші Переяславські міщани не присягли. Старий полковник Богун, один з найбільше заслужених і найбільше поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. І він, розуміється, не був винятком серед чисто військової старшини козацької, що майже вся поголовно, при своїй ненависті до Польщі й антипатії до Москви, була настроєна прихильно до Туреччини. Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропив'янським та Полтавським козаки московських урядників «киями побили». Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільш на небезпеку від Польщі виставлені, присяги цареві не зложили. Міщани Чорнобильські «прийняли Москву неохоче», а своїх Переяславських треба було гнати до присяги силою. Київ до присяги був приведений «силою, під мечевим каранням». А що найзнаменніше, присягати відмовилось українське православне Духовенство». (2).

Духовенство, особливо вище, добре знало тяжкий стан Духовенства Московського, тому й дивилося на українсько-москов-

1) «Chmielnicki samowól z Wyhowskim w Cerkwi sobornej przysięgę oddali i poddaństwo carowi Moskiewskiemu, któremu wzajem przysięgli posłowie». Див. «Чтения Моск. Общ. Ист.», 1861 р., т. III, Смѣсь, ст. 5-8.

2) В. Липицький: Україна на переломі, 1920 р., ст. 34.

ське поєднання, як на поневолення своєї Церкви. Ось через це Митрополит Київський зо своїм вищим Духовенством рішуче заявили, що «волять померти, а ніж присягнути цареві». (1). Настрій українського Духовенства добре знати з листа Чорнобильського на Київщині протопопа, з січня 1654 року: «Хмельницький видав усіх нас у неволю Московському цареві по Володимир і по Турів, і ще й далі. Місто Київ під мечевним каранням силою довів до того, що присягнули всі, та Духовенство не присягло. Сам бачив своїми очима, як Москва наїхала Київ». (2).

Присяга московському цареві скрізь викликала невдоволення, й багато значних осіб не присягнуло. Московське військо в Україні скоро показало себе таким поведінням, що протимосковська партія сильно зростала на силі. Скрізь пішла агітація і проти Москви, і проти Хмельницького. Особливо сильними ворогами поєднання з Москвою були отаман Сірко та полковник Богун, що не присягнув зо всім Побужжям. Українське Духовенство, на чолі з Митрополитом Сильвестром Косовим, дуже довго зволікалося з присягою. Поєднання з Москвою з бігом часу ставало дуже непопулярне.

Усі історики одноголосно стверджують, що тільки жорстока дійсність кинула Богдана на союз з Москвою. На той час справи склалися власне так, що Богданові іншого виходу не було, а Польща була короткозора, й улерто гнала Хмельницького в обійми Москви. На початку Хмельницький своїм союзом з Москвою таки багато виграв політично, бо офіційно одірвав Україну від Польщі, поставив її незалежною в ряді європейських держав, і сам став головою нової України.

1) Акты Южной и Западной России, т. X.

2) З рукописів Архіву Чарторийських у Кракові. Див. В. Липинський, ст. 258.

Що собою уявляв акт 1654 року, про це багато писано, (1), але остаточної думки нема ще й тепер. На акт 1654 року дивилися найрізніше, і твердили, що це персональна з царем унія (В. Сергієвич), реальна унія (Филипов), автономія (Б. Нольде), повна інкорпорація (Мякотин), васальність (М. Грушевський) і т. ін. За нового часу запанувала думка В. Липинського, що це військовий союз, яких Хмельницький робив не мало. У світлі всіх подій Хмельниччини й його політичної праці ясным стає, що на акт 1654 року Хмельницький дивився, як на царський протекторат для військових цілей: визволитися з-під Польщі й поділити її. Такі союзи Богдан складав зо всіма своїми сусідами, не надаючи їм надто великої ваги, й не вважаючи їх за вічні, а тільки тимчасові.

1) Головна література така: П. Кулишъ: Отпаденіе Малороссіи отъ Польши, т. 1-3, Москва, 1888-1889 р. Г. Карповъ: Переговоры объ условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великой Россіей 1654 г. "Ж. М. Н. Пр.", 1874 р., кн. 11-12. П. Шафрановъ: О статьяхъ Б. Хмельницкаго, "Кіевск. Ст." 1889 р., кн. 10-11. О. Поповъ: Юридична природа злученія України з Московщиною в 1654 р., "Літ. Наук. В.", 1914 р., кн. I. Б. Нольде: Автономія України, Львів, 1912 р. И. Розенфельдъ: Присоединеніе Малороссіи къ Россіи 1654-1793 г., Петрогр., 1915 р. М. Грушевський: Переяславська Умова України з Москвою 1654 року. Київ, 1917 р.; його ж: Сполученія України з Московщиною в новішій літературі, "Україна", Київ, 1917 р., кн. 3-4. Р. Лашенко: Переяславський Договір 1654 р., Прага, 1923 р. А. Яковлів: Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою року 1654, Київ 1927 р. В. Мякотинъ: "Переяславський Договір 1654 г., Прага, 1929 р. В. Гарасимчук: До питання про статті Богдана Хмельницького, "З. Н. Т. III.", 1930 р., т. 100. Львів.

ХІІ.

ЗГУБНІСТЬ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ПОЄДНАННЯ

ТІЛЬКИ но розпочалися будні, Хмельницький з жом побачив, що він не зживеться з Московією, яка має загубі для українців звичаї, що Москва стала відразу ламати свої приречення. Став ламати їх і він, і став знову потиху зноситися зо своїми сусідами.

Гетьман уважав своє поєднання з Московією за звичайний військовий союз проти Польщі, а Москва дивилася на нього, як на підданство. В листуванні з царем, справді, гетьман ніколи не говорив про самостійну Україну, а завжди добивався для неї прав федеральних. І справа покінчилися тим, що вже в половині 1655 року Богдан знову просить турецького султана взяти його під свою руку й оборону.

Великі непорозуміння Хмельницького з Москвою розпочалися зараз же по договорі, коли три полки, з полковником Зо-

лотаренком, стали брати на Білій Русі місто за містом і приєднувати їх до України, а Москва вимагала їх собі. (1).

В 1655 році Хмельницький послав до царя посольство, щоб він відібрав від Польщі давні українські землі, Волинь та Червону Русь, і приєднав їх до України, і став оборонцем її самостійності, а це показує, що Хмельницький мислить про всю соборну Україну.

Але незабаром українсько-московські стосунки зовсім попсувалися. Поляки нарешті побачили, що втрачають Україну, й постановили всіма способами не допустити до того. І вони повели таємні переговори з царем, і не скупилися на найбільші обіцянки. Цар погодився на переговори, й обидві сторони зібралися в вересні 1656 року в Вильні, на свою нараду не прийняли представників Хмельницького, й постановили таке: по смерті Яна Казимира на польський престол буде обраний московський цар Олексій Михайлович. Польські послы врочисто підтвердили це, а московський цар обіцяв боронити Польщу, як своє будуче королівство.

В своєму імені та в імені Війська Запорізького, Хмельницький поспішив послати до Вильна своїх посланців, але їх там не прийняли, й московські послы грубо й насмішливо заявили, що тут нараджаються самі монархи, і тому їхнім підданам нема тут місця...

Московсько-польський союз у Вильні 1656 року зводив ні на що союз українсько-московський, що в основі свій повстав, щоб повалити Польщу. Ясно стало всім, що Переяславський Трактат 1654 року не тільки став зайвий, але більше того, — обернувся проти України. Ясно стало всім, що союз Москви з

1) Ом. Терлецький: Козаки на Білій Русі в рр. 1654-1656, "З. Н. Т. Ш.", т. 14. Львів, 1896 р.

Польщею — це гріб для всіх самостійницьких замірів Хмельницького.

Оцей зрадливий польсько-московський союз смертельно вдарив Хмельницького й усю нову Україну. Відразу скрізь побігли чутки, що поляки вмовили царя вернути Україну Польщі, щоб не рвати того, що все одно буде його з усією Польщею. Хмельницький упав просто в шал, коли довідався про цей зрадливий вибрик Москви. Зничайно, такий союз з поляками була чиста обмана, щоб тільки спасти Польщу й поруйнувати задуми Хмельницького, але в Москві йому повірили, порвали з Швецією, й стали скрізь боронити Польщу.

А Польща тихо над усіма сміялася, бо якраз цього часу послала друге посольство до Австрійського Імператора, й просила його брата на польський престол. (1).

Московсько-польським союзом Польща була врятована. Хмельницький з боєм переконався, що Москва його завела, але було пізно. Усе це вдарило його надзвичайно, він сильно засумував і захворів: його найбільший політичний осяг, виявилося, був і найбільшою помилкою!...

Союз з Москвою сильно вдарив по всій дипломатичній праці Хмельницького, бо відразу викликав союзи хана й султана з Польщею. Москва завжди була ворогом Кримському ханові й Турції, а тому й Україна, поєднавшись з Москвою, стала для них ворожою, а це порвало й без того тонкі попередні з ними стосунки. В попередні роки Москва, бачивши Хмельницького в союзі з татарами, дивилася на нього кривим оком і не довіряла йому, і при кожній нагоді виговорювала за союз з поганцями. Тепер виговорювали Хмельницькому татари й турки, з тією тільки різницею, що Москва вміла виговорювати, але не допомагала, а ці

1) Н. Костомаровъ, т. III, ст. 238.

нехристияни сильно допомагали, і відсутність їхньої помочі тепер була Хмельницького. Московія була заклятим ворогом Кримського хана, і тому поляки повели тепер легко зручну дипломатичну роботу проти Хмельницького перед ханом. І гетьман скрізь усе тратив.

На Криму настав новий хан, брат померлого, Махмет-Гірей, і він повів уже відкриту лінію: з поляками проти козаків, що зрадили його братові й пішли з Москвою. А може ще й тому, що попереднього хана, Іслам-Гірея, отруїла його наложниця українка, мстячи йому за зраду її батьківщини. (1). Так само й Турція стала тепер боятися, що Москва, через приєднання України, сильно зросте на силах, а тому теж перейшла на бік Польщі. Це било Хмельницького без міри, бо Москва не заступала цих спільників.

На 1656-ий рік положення Хмельницького стало майже трагічне: його, через союз з Москвою, ніхто не підтримував. Турція прислала до Хмельницького свого чауша (посла), що пошле військо на поміч Польщі, як він не відкинеться від Москви. Новий кримський хан загрозив Хмельницькому, що поруйнує Україну, якщо він не помириться з королем польським. Австрійський Імператор Фердинанд склав з поляками мирного договору, й вимагав від Хмельницького покори королеві, а йнакше пошле на нього своє військо. (2). Сама ж Москва нічим Хмельницькому не допомагала, й тільки пов'язала йому руки, а своїм Виленським союзом явно зрадила Україні. І справді, було чого Хмельницькому тяжко захворіти, коли він на повні очі побачив, до чого довів його союз з Москвою...

1) W. Kochowski: *Annalium Poloniae*, Краків. Н. Костомаровъ, т. III, ст. 176.

2) Н. Костомаровъ, т. III, ст. 239.

ХІІІ.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ШВЕЦІЯ

ШВЕЦІЇ з Польщею були натягнені стосунки й різні територіальні порохунки, і Хмельницький вирішив використати це в справі будови України. Дипломатичні зносини з цією державою мали великий вплив на саму політичну ідеологію Богдана, бо вони відразу поставили його на шлях самостійності України. Хмельницький хитався поміж Польщею й Москвою, шукаючи дороги до щастя України, а це якраз були віковічні вороги Швеції, і шведські дипломати виразно сказали Богданові: ані з Польщею, ані з Москвою, — Україна незалежна держава.

Швеція пильно стежила за всім тим, що робилося в Україні, і рано побачила, що Україна, з своїх політичних завдань, — природний спільник Швеції. У той час у Швеції перебувало не мало емігрантів з Польщі, а серед них були й козацькі приятелі, й вони й розпочали українсько-шведські зносини. При шведському дворі перебував утікач з Польщі Єроним Радівський, і він

перший допоміг Хмельницькому зійтися з Швецією, десь ще року 1652-го, а може й раніше.

Москва сильно шкодила поєднанню України з Швецією, бо таке поєднання було їй не на руку; ось чому вона не пропускала через свої землі Богданових послів до Швеції. А по Переяславській умові 1654 року Москва настирливо вимагає від Хмельницького не зноситися з її ворогом, але гетьман не звертав уваги на ці вимоги. Навпаки, Богдан скоро розпізнав велику користь свого поєднання з Москвою, а тому посилив зносини з Швецією.

І вже в липні 1654 року Богдан висилає до Швеції окреме своє посольство, а на чолі його стає грек з Атен, чернець Данило. На шведському престолі сиділа тоді королева Христина, що цікавилася більше науками, як війною з Польщею. Посол Данило (1) був меткий вправний дипломат, який настирливо вів свою працю в Стокгольмі при Шведському дворі; королева Христина любила говорити з ним по-грецьки.

Але трохи пізніше, в 1654 році, Христина зреклася престолу на користь свого небожа, і на шведський престол сів войовничий король Карл Густав X, що мав широкі військові плани на Польщу. І вже в вересні цього ж року Хмельницький пропонує Швеції свою військову допомогу проти Польщі, але вимагав за це віддачі йому всіх етнографічних українських земель. (2).

Переговори з Швецією точилися безперервно, але йшли мляво. (3). Справа в тому, що король Густав не погоджувався віддати Хмельницькому західноукраїнських земель, і підбивав до

1) П. Феденко: З дипломатичної діяльності Данила Грека, "Праці Педаг. Інституту", т. I, Прага, 1929 р.

2) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 264, т. III, ст. 197-199, 212.

3) Див. про них: Акты Шведскаго Государственнаго Архива, видав Молчановський в «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. III, т. VI.

того й семигородського князя Юрія II, який заявляв свої претензії на ці землі.

Богданів посол до Швеції, чернець Данило, не забував і своєї батьківщини, Греції, і тягнув Хмельницького до її визволення, а тим самим до протитурецької коаліції, що тоді намічалася з Англією на чолі. Якраз тоді, в листопаді 1655 року, Турція стала схилитися на польський бік, і Хмельницький, через свого посла о. Данила, запропонував Швеції план визволення всіх християн, а в першу чергу Греції, з турецької неволі, план, який був зреалізований через 170 літ, в 1825 році.

Шведський король незабаром приступив до зреалізування своїх планів супроти Польщі, бо Хмельницький підготував йому своїми перемогами добрий ґрунт. Густав зо своїм військом легко пішов по Польщі, що скрізь йому здавалася, аби не нарешті мати святий спокій. Здалися Познанщина, Шлеск, Мазовія, Краків, а в кінці й Варшава; визначні пани здавалися наперебій, навіть такі, як Дмитро Вишневецький, Конецпольський й інші. Польща опинилася над безоднею. Це був жовтень 1655 року. Але все таки король Густав бачив, що його найближчий помічник — то Хмельницький.

Коли, в серпні 1656 року, в Вильні був складений польсько-московський мировий договір, явно звернений проти Швеції, то власне він приспіяв шведсько-українське порозуміння.

В січні 1657 року до Чигирини прибуло шведське посольство й привезло проекта українсько-шведського союзу, яким під Україну відходили тільки східньоукраїнські землі. Богдан на це сильно розгнівався, шведських послів зрікся прийняти, звелів Виговському передати їм його вимоги, а разом з тим сказати, що коні послам на дорогу вже готові..

Послами шведськими були Веллінг та Тернешельд, відомі дипломати, і їм Виговський заявив в імені гетьмана: «Ми хочемо

мати під своєю владою всю стародавню Україну, або Роксоланію (Totius Ukrainae antique vel Roxolaniam), де Віра Православна була й де ще мова наша задержалась: аж по Вислу (bis an die Weixel). Бо нас би висміяли, коли б ми тепер не відібрали земель, які ми за давніх часів були втратили». (1).

Швеція розуміла, що вона губить, не погодившись з Хмельницьким, і тому прийняла всі його вимоги. В червні 1657 року до Чигирини прибув видатний шведський дипломат Густав Лілієнкрона, і, в імені короля, погодився віддати Хмельницькому всі так звані Руські Землі Польщі, а також південну Білорусь по Смоленськ. Це був повний розділ Польщі.

Шведського посла гетьман прийняв 22-го червня з великими почестями, й навмисне в присутності... послів московських. І того ж дня хворого гетьмана завезли до Лілієнкрона на ревізиту, і Богдан, в оточенні свого численного старшинства, рішуче заявив, що Московський цар відтягує його від Швеції, але він на це не згоден, і він має напоготові військо, і готовий йти хоча б і на Москву...

Але... це було за місяць до смерті Великого Гетьмана.

1) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. III, т. VI, ст. 205.

XIV.

**НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА
В ПОЛТИЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

П ЛАН визволення українського народу з-під влади поляків і зміст цього визволення в Хмельницького ввесь час мінялися, в залежності від військових обставин. Але кидається в очі, що сам Хмельницький спочатку про незалежну Україну нічого не говорив; говорили звичайно про це послі інших держав, коли вели з ним переговори. В перемовинах з Польщею гетьман про незалежну Україну взагалі мало згадував; говорив звичайно про федерацію. Але під чаркою, та ще розгнівавшись, звичайно здержливий на словах, Хмельницький відкривав свою душу й викладав свої бажання, а з них усе виринала самостійна Україна.

Повстання Богдана Хмельницького розпочалося за особисті його кривди та за повернення потоптаних козацьких прав і Православної Віри, але ця початкова ціль незабаром змінилася на зовсім іншу, — воля України, воля нації й Віри. Цікаво тут зазначити, що дехто з польських політиків відразу далекосягло по-

дивилися на ролю Хмельницького; так, воєвода Лещинський ще на конвокаційному сеймі в Варшаві, 1648 року, голосно заявив, що Богдан «Монархію Руську закладати хоче». (1).

Ще на самому початку повстання Хмельницького, десь у лютому 1648 року, коронний гетьман польський Микола Потоцький послав до Хмельницького на переговори Івана Хмелецького, і в розмові з ним Богдан виложив усю свою початкову тодішню політичну програму. Розмова відбулася на Томаківському острові, недалеко від Січі. «Я не бунтівник, — говорив Хмельницький, — і жодних замахів не маю, а б'ю чолом його милості Краківському пану: по-перше, щоб він виступив з військом з України, по-друге, щоб він забрав з урядування над козаками ляхів, що тепер знаходяться по урядах, бо не личить ляхові старшинувати над козаками; а, по-третє, щоб зніс постанови, які кривдять козаків, щоб вони могли вільно користуватися всіма правами, дарованими від короля й його попередників. А без того я й на волос не вийду звідси». (2).

Це були основні вимоги Хмельницького в його перемовинах з поляками на довший час.

По побаченні з Хмелецьким, Богдан відправився з сином Тимофієм і значнішими козаками в Крим, для переговорів у Бахчисараї з ханом Іслам-Гіреєм. Хмельницький виклав йому свою справу вже ширше: «Ми постановили скинути ненависне польське ярмо, порвати з Ляхистаном у с я к е єднання». Хмельницький умів по-турецьки, і обходився в перемовинах без товмача. Хан відповів Хмельницькому загальною: «Я піду й поруйную всю Польщу». (3). Це було в березні 1648 року, ще до розпочаття військових подій.

1) В. Липинський, ст. 26.

2) Памятники Киевской Комиссии, I, 3, ст. 11-19.

3) Н. Костомаровъ, т. I, ст. 258.

А через два місяці пізніше, 21-го травня, мурза Перекопський і приятель Богданів, Тугай-Бей, по Корсунському бої, розмовляв з полоненим коронним гетьманом польським Потоцьким, і, на питання того, чого саме хочуть козаки, відповів: «По-перше, треба, щоб ви їм дали удільну державу по Білу Церкву, щоб вернули їм попередню волю, щоб по містах, замках і селах ваші старости й воеводи не мали влади». (1). Оце повна початкова політична програма визволення України, програма, яку Тугай-Бей знав, звичайно, від самого Хмельницького.

В міру дальших перемог, у Хмельницького поширювалася й яснішала програма визволення, на що найбільш вплинули сусіди, які в перемовинах з Хмельницьким ставили справу відкрито й ясно. І найбільша роля в цьому припадає Турції, яка ще перед Пилявою, 1648 року, через свого посла Осман-Агу, запропонувала Хмельницькому створити з українського народу окрему республіку, Україну. (2). Турецьким послом у Богдана був Кропив'янський полковник Джеджалій, з роду татарин, і це, певне, його заслуга, це, певне, він перший поставив справу самостійної України.

На Свят-Вечір 1648 року Богдан Хмельницький прибув до Києва, й пробув тут кілька днів гостем у Митрополита Сильвестра Косова. Гостював тоді в Києві Єрусалимський Патріарх Паїсій, і він надав Хмельницькому найвищого титула: Князь Русі, що змусило гетьмана цілком інакше глянути на все своє завдання й на всю свою працю. Під дзвони київських Церков, коли гетьмана приймали, як князя, стався в ньому перелом, і він стає на шлях незалежності України.

1) Н. Костомаровъ, ст. 300-301.

2) Twardowski: *Wojna domowa*, 1681 р., ч. I, ст. 45.

В лютому 1649 року прибули в Переяслав до Хмельницького королівські комісари, на чолі з православним воеводою Адамом Киселем. І 23-го лютого Хмельницький уперше подає полякам ясніше й ширше свої вимоги. Правда, говорить він це в великім подратованні, говорить відкрито, може, тому, що перед ним свій, українець Кисіль, говорить по багатьох своїх перемогах: «Я вже доказав те, об чим і не мислив, докажу ще й те, що умислив, — нервувався Богдан, — виб'ю з ляхської неволі народ руський весь. Спершу я воював за свою шкоду та кривду, тепер воюватиму за Віру Православну нашу. Допоможе мені вся чернь по Люблин і по Краків, а я од неї не одступлю, бо то перша порука наша. За границю війною не піду: буде з мене й України, Поділля, Волині. Досить достатку в княжестві нашім по Холм, по Львів і Галич. А ставши над Вислою, повідаю дальнішим ляхам: сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи! Дуків, князів туди зажену, а будуть за Вислою кричати, я їх певне й там знайду. Не позостанеться ні одного князя, ні шляхтиюка в Україні. А захоче которий з нами хліба їсти, нехай Війську Запорозькому послушний буде, а на короля не брика». Оце повна програма Богданових бажань: Україна, як федеральне князівство при Польщі. Сучасник до опису цієї розмови додає, що гетьман, говорячи це, зскокував з місця, тупав ногами, рвав на собі волосся. (1).

Ця повна програма вирвалася в гетьмана в гніві, як погроза полякам. Через два дні, 25-го лютого 1649 року, була складена так звана Переяславська Умова, а в ній від широких гетьманових задумів нічого не позосталося, — тут тільки про звичайні права українського народу!... Взагалі, будши в гніві, Хмельницький звичайно любив відкривати свої задуми, які в писану форму ніколи не входили, — це були тільки страхи на ляхи. Так, у

1) Н. Костомаровъ, т. II, ст. 73-74. Див. Памятинки Киевской Коммиссии, т. I, ст. 111.

липні 1649 року під Збаражем, Богдан говорить польським послам: «Нехай Польща уступить мені всі провінції по річку Вислу». (1).

Це було напередодні Зборівського Трактату, в серпні 1649 року. Хмельницький геть розбив польське військо, король польський був уже в руках козаків і татар, але Богдан спинив бій і врятував короля, сподіваючись, що той зрозуміє його шляхетний жест. Помілилися Богдан! Поляки зручно кинулися на татар, підкупили хана, який уже й сам лякався Богданової сили. І 9-го серпня 1649 року складений був Зборівський Трактат, підписаний самим королем. Трактат дуже поміркований, а коли брати Богданові задуми, то це козацька програма! В ньому були навіть параграфи 4-5 про прощення за повстання. Правда, пар. 2 встановляв західню лінію України, хоч і дуже вбогу й щуплу. Зо скреготом зубовним і лайкою, польський сейм затвердив таки Зборівський Трактат, про що король і повідомив 16-го січня 1650 року, але поляки його ніколи не виконували. В половині жовтня 1650 року коронний гетьман Потоцький зо своїм військом переступив українську лінію, означену Зборівським Трактатом. І коли Богданів посол, хорунжий Кравченко, вказав на це Потоцькому, той закричав у гніві: «Земля ніколи не буде козацькою; земля належить Річі Посполитій. Маю право стояти на лінії й поза лінією. Не сам я зібрав тут військо, а король мені це наказав. Не зійду звідси, поки не одержу від його величності іншого приказу». (2).

І все таки Зборівський Трактат 10 (20) серпня 1649 року мав велике політичне значення, бо це було перше оформлення

України, як держави, це було зrealізування початкових бажань Хмельницького. До повстання 1648 року Запорізького Війська було тільки 3.000 люда, і то тільки в староствах: Чигиринським, Черкаським і Корсунським; а за Зборівським Трактатом дозволялося вже Війська 40.000, і воно могло бути по всій Україні Східній, цебто по воевідствах: Київському, Брацлавському й Чернігівському; в воевідстві Руському (Львівському) козакам не вільно було бути.

І далі розпочалася довга військова й політична боротьба за виконання Зборівського Трактату, бо поляки відкрито його ламали й явно грали на проволоку, а вкінці довели й до блазенького Білоцерківського Договору 16-го вересня 1651 року, якого сейм уже демонстративно не затвердив. Взагалі, поляки на жодні уступки не йшли, і випустити з своїх рук владу над Україною й не думали, і власне це й довело Хмельницького до поєднання з Московією.

1) *Wojna domowa*, ст. 68.

2) А. Grabowski: *Ojezyste speminki*, Краків, 1845 р., т. II, ст. 67-68.

XV.

ШУКАННЯ ВИХОДУ

МЕЛЬНИЦЬКИЙ не переставав шукати рятунку в своїх сусідів, і вони його підбадьорували поважними пропозиціями. Нові переговори з Турцією доправили до того, що турецький посол Осман-Агу, в імені свого уряду, знову запропонував заснування Князівства Україна, з нашадним князем Хмельницьким на чолі, якщо він прийме протекторат турецький. (1). Так само багатонадійні пропозиції прийшли від Швеції.

А Хмельницький ще й далі вів переговори з поляками, бо вже москалі залили йому сала за шкуру. У цей час він обліг Львів з воєводою Андрієм Бугурліном. 29-го жовтня прибув до Хмельницького королівський посол Станіслав Любовицький (чи Любовідзький), що привіз гетьманові надійного королівського ли-

ста. А на словах давав Хмельницькому найбільші обіцянки (до речі мова: цей Любовицький мав у себе й другого листа, до хана Кримського, щоб той виступив на козаків).

Вислухавши багатонадійні пропозиції, які Богдан уже 9 літ вислуховував від поляків, він з сумом став говорити послові: «Ви принесли нам гарні пропозиції від короля. Але чи можна їх прийняти, чи ні? Послухайте ось цю байку. За давніх часів, кажуть, жив у нас дуже багатий селянин, і всі сусіди заздріли йому. У цього селянина був домовий вуж, який ніколи нікого не кусав. Господарі завжди ставили йому в нору молоко, і він часто спокійно собі повзав поміж родиною. А одного разу дали хлопчикові молока, а вуж приповз, і став і собі хльобати молоко із жбанка; за це хлопчик ударив вужа ложкою по голові, а вуж укусив його. На крик дитини прибіг батько, й, довідавшись, що вуж укусив сина, кинувся вбивати плазуна. Та вуж устиг сховати голову в нору, а хвоста не встиг, і господар відрубав йому хвоста. Хлопчик помер від укушення, а вуж залишився калікою, і з того часу боявся виходити з нори. Незабаром по тому багатство того чоловіка стало сильно зменшуватися, а вкінці він зовсім обіднів. Бажаючи знати причину, побіг він до знахарів та й питає: «Скажіть, прошу вас, що це значить, що за минулих років я менше дбав за хазяйство, а всього було в мене багато?». Йому відповіли: «Поки ти за минулих років добре поводишся зо своїм вужом, він приймав на себе всі нещастя, що грозили тобі, і ти був вільний від них; тепер же, коли між вами настала ворожнеча, всі біди впали на тебе. Коли хочеш старого добробуту, помирися з вужом». Жінка понесла вужові молока, той наївся та й сховався в нору. Господар приглядався до того, а потім став просити вужа вернути попередню дружбу. «Непотрібно клопочешся, щоб була поміж нами попередня дружба, бо як тільки я гляну на свого хвоста, загубленого через твого сина, зараз же до мене вертаєть-

1) W. Kochanowski: *Annalium Poloniae*, Краків, 1683 р., т. I, ст. 188.

ся досада. А, з другого боку, й ти, коли тільки згадаеш про втраченого сина, зараз закипить у тобі батьківський гнів, і ти готовий розбити мені голову. Через це досить буде між нами дружби такої, що ти будеш жити в своєму домі, як тобі вгодно, а я в своїй норі»... Те саме трапилось, пане после, і між поляками та українцями... Нехай же Польща відмовиться від усього, що належало до князівства Руської Землі, нехай вона відступить козакам у владу всю Русь до Володимира, і Львів, і Ярослав, і Перемишль, щоб ми сиділи собі в своїй Русі, як у норах, і боронили від ворогів Королівство Польське. Але я знаю: коли б у всьому Королівстві позосталося тільки сто панів, то й то б вони не приста-ли на це. А козаки, поки матимуть зброю, також не відстануть від своїх умов». При цьому був Самуїл Грондський, який і записав цю розмову. (1).

По цьому, розжалоблений листом королеви до гетьманші, Хмельницький згоджується відступити від соборної України, й додає: «Із провінцій, що належать по договору козакам, я можу відступити їх величностям воевідства: Люблинське, Белзьське, Волинське та Руське (Львівське), а Ярославське вдержу за собою... Козаки позостануться вірними союзниками Річі Посполитої, коли вона врочисто визнає український народ вільним, як десять літ тому іспанський король признав голандців». (2). Але ця уступка для Польщі західньоукраїнських воевідств була хіба тільки для заспокоєння польського посла, бо, вернувшись в Чигирин, гетьман зараз же відправив до московського царя посольство, щоб той конче забрав від поляків і приєднав до України також давні українські землі, — Волинь та Червону Русь. (3).

1) Historia belli cosacco-polonizi, ст. 239-249.

2) Там само.

3) Н. Костомаровъ, т. III, ст. 231.

У цей час Польща потроху приходила до себе, й почала боронитися від шведів. І польський король відправив посольства, — одне до Хмельницького, а друге до московського царя. Посол Ляндскоронський приїхав до Чигирин в травні 1656 року, був ввічливо прийнятий, і просив гетьмана допомогти королеві проти шведів, але нічого за це не обіцяв. Якраз у цей час Хмельницький довідався, що королівський посол Любовицький, який недавно приїздив був до нього, одночасно був послом і до хана проти козаків. Тому Хмельницький був щирий у своїх висловах, і стрів посла заявою: «Я не можу більше довіряти його величності!». А, вислухавши посла, що нічого за допомогу проти шведів не обіцяв, Богдан з гнівним сміхом відповів: «І тільки? І більш нічого? Який же безум вашого короля й усіх ваших сенаторів! Ви не кажете, яку нагороду дасте за те, що хоробрі вояки будуть падати, як жертви вашої забаганки! Але досить обманювати нас, досить уважати нас за дурнів! Полякам, за їх постійне віроломство, ніхто в світі не повірить. Був час, коли ми погоджувалися на мир, через пошану до короля, який завжди в душі мав противне тому, що виявляв на обличчі. Нехай знає Польща, що ми не ввійдемо з нею в дружні договори, поки вона не зречеться від усієї Русі. Нехай поляки формально оголосять українців вільними, і тоді ми будемо жити з вами, як друзі й сусіди, а не підданці й невільники». (1).

І посол виїхав із Чигирин ні з чим. Зате польське посольство до московського царя дало несподівані користі: складений був, як я вище розповідав, у вересні 1656 року, в Вильні трактат, що ніби по смерті Казимира королем стане московський цар Олексій Михайлович. Це був простий обман, але йому в Москві

1) L. Rudawski: Historiarum Poloniae annales, Варшава, 1755 р., ст. 244.

повірили: цар порвав зносини зо Швецією й став підтримувати Польщу. Власне цим Виленським договором розбиті були всі задуми Богданові: він мріяв, що, при допомозі Москви, він поділить Польщу, і що всі українські землі об'єднаються в одну соборну Україну. Усе це пішло тепер на манівці!

Оця московська лінія поклатала кінець до всякої дальшої реальної політики Хмельницького, яка зв'язала руки й самій же Москві, що трохи пізніш сама дійшла до цієї ж думки, й поділила Польщу навіть не між слов'янами.

Після такого сильного московського удару, якого не винесло й здоров'я Хмельницького, він більше не крився з своїми правдивими настроями супроти Москви. Він перестає тепер уживати в титулі «Військо Запорозьке» додатку «Єго Царського Величства». Як я вже згадував, Олексій Михайлович в Україні якоюсь більшою пошаною не користувався, особливо серед інтелігенції, що добре знала про походження його батька й про спосіб зайняття ним престолу, коли були відкинені Рюриковичі. Хмельницький був шляхетського роду, а доля в повстанні поставила його також самодержавцем. І цікаво, що Богдан Хмельницький перебував у своєму Дворі в Чигирині, «на всякий випадок», самозванного царя московського, Тимошку Акундинова, про що московські посли добре знали.

І Хмельницький знову став сильно накладати зо Швецією та з Семигородом, і на початку 1657 року склав з цими державами договора про поділ Польщі, на основі якого творилася Україна, як незалежна держава (але без Червоної Русі, що відходила до Ракочі). Усі три держави підписали цього договора, при чому за Хмельницького підписали його довірені: генеральний суддя Самуїл

1) S. Grondski: Historia belli cosacco-polenizi. 1676 p., вид. 1789 p., ст. 358.

Зарудний та військовий осаул Ковалевський. (1). І Хмельницький зараз таки скликав Гетьманську Раду й заявив: «Нема чого чекати нам добра від Москви, бо вона нас в Вильні обманяла, а тому нам позостається відступити від московського царя й допомагати угорському князю Ракочі доступити Польського Королівства, й бути за одно з шведом». І Хмельницький послав Ракочі 12.000 свого війська. Але його полковники вже сумно на це задивлялися, а були й такі, що бажали про нові настрої гетьмана повідомити Москву...

В червні 1657 року біля зовсім хворого гетьмана в Чигирині сиділо московське посольство, й про все вивідувало. Воно донесло цареві в Москву, що гетьман склав з Ракочі договора, по якому всі руські міста по річку Вислу приєднуються до міст Запорозького Війська. Ракочі хоче стати королем польським, але того не хоче Хмельницький, — «гетьман бажав, щоб ні Ракочі, ні шведський король не звалися польськими королями, щоб Корони Польської зовсім не було, так ніби вона ніколи й не існувала. А коронні міста поділити між собою за військові втрати, де кому зручніше». (1).

Посланці з Москви безвиїздно сиділи в Богдановій столиці й за всім підглядали. І, вже зовсім хворий, Богдан приймає московського посла Бугурліна, 19-го червня 1657 року, який йому виговорює за союзу зо Швецією. Гетьман заявив, що цей союз його складений ще перед Переяславською Умовою. І Богдан підкреслив, що він шведам вірить, бо їхнє слово певне. А цар, — казав гетьман, — хоче Україну вернути полякам, ламаючи своє слово. До цього Хмельницький додав, що він умовлявся, що в Україні буде сидіти тільки один московський воевода, в одному Киє-

1) Акты Южной и Западной России, т. III, ст. 554 і далі.

ві, а вони розсілися скрізь. А щодо данини цареві, то він її не платив, і платити не може.

Але все це було вже припізнене; сили кидали стружденного гетьмана. Передчуваючи останнє, Хмельницький, у травні 1657 року, скликав Військову Раду, і на ній докладно розповів про свої політичні задуми, про ціль свого життя. Вкінці він казав: «Бог знає, браття, чиє це нещастя, що не дав мені Бог закінчити цієї війни так, як хотілося: по-перше, затвердити навіки незалежність і вольність вашу; по-друге, звільнити також Волинь, Покуття, Поділля й Полісся, і так визволити зброєю нашою від польського ярма народ український благочестивий. Богові інакше було вгодно: не встиг я покінчити свого діла, вмираю з найбільшим жалем, і не знаю, що буде по мені...». (1).

На цю Військову Раду з'їхалося дуже багато військової старшини, — самих полковників було 26. Гетьман підкреслив, що він передчуває свій кінець, і що йому потрібний наслідник, — і вказав на свого 16-літнього сина Юрія. Усі присутні на нього погодилися. Це була давня мрія Хмельницького, щоб гетьманство позосталося спадковим у його роді. Багато надій він покладав на свого старшого сина, Тимоша, талановитого, відважного, але той підступно був забитий. Тепер, власне кажучи, виборів Юрія не було; було затвердження чи прийняття Військовою Радою особи, призначеної самим гетьманом.

Згода Військової Ради на призначеного наступника сильно радувала Великого Гетьмана, і в Чигирині три дні йшов великий бенкет та гарматна стрілянина. Богдан подбав, щоб його син

1) Історія о презьальной брани. Ця "Історія" подає по цьому кінцеве речення: «Словом, усі землі, якими нащадно володіли руські князі, віддати (преклонити) під високу руку всеросійського монарха". Це речення не відповідає ані діям Богдана, ані його останнім переконанням; тому, думаю, що це суб'єктивний додаток автора.

Юрій був якнайскоріше визнаний іншими державами, і Юрія визнали: Москва, Польща, Туреччина, Крим, Швеція, Молдавія, Волощина й Семигород. Москва стала вимагати, щоб новий гетьман Юрій склав їй присягу, але Богдан рішуче тому спротивився, й Юрій не присягав.

Хмельницький сильно добивався, щоб підвищити авторитета свого сина, особливо перед Москвою, бо передбачував, що власне від неї в будучому будуть найбільші труднощі. З Московським Патріярхом Никоном Богдан був у добрих стосунках, і тепер вів переговори, щоб Патріярх коронував його сина на гетьманство тим же способом, як коронуються московські царі. (1). Але з цього нічого не вийшло: цар до того не допустив.

І видно було, що гетьман помирає. Ображений канцлер Виговський, що не він став гетьманом, повів сильну таємну агітацію проти нового гетьмана Юрія, і склав партію, яка стояла за нові вільні вибори. Поміж старшиною зчинилось велике замішання, й дійшло аж до того, що смертельно хворий Богдан змушений був п'ятом крикунам зняти голови...

Москва давно вже бачила Богданову неприхильність до себе, й робила все, щоб його обезсилити. Вона повела великі підкупи поміж його старшиною, і тільки залізна Богданова рука тримала їх ще при послусі (вони закопували московські дарунки), але хворий гетьман передчував уже голу правду: діло його життя розвалиться, як тільки закрие він свої зболілі очі...

І Хмельницький до останку вів свою працю. І ще й у червні 1657 року король прислав своє посольство в Чигирин до гетьмана, й воно було вже зговірливе й на все погоджувалося, й склали навіть описа границь України. Прибули й посли від кримського хана,

1) Акты Южной и Западной России.

і гетьман примирився і з ним. Це були останні посольства до Хмельницького.

А розклад від старшинства перекинувся й до простого козацтва на польський фронт, де допомагали князю Ракочі, згідно з умовою. Московські агітатори працювали тут невпинно, і козацтво збунтувалося й забило двох своїх полковників. Богдан довідався про цей бунт 21-го липня, і це його так розхвилювало, що він дістав удара; п'ять день пролежав без мови, а шостого дня, у вівторок, 27-го липня, о годині третій пополудні, навіки закрив свої очі, спочивши в Бозі, й події пішли вже без нього...

І його зоряна Пісня була недоспівана...

XVI.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В СПОМИНАХ ЧУЖИНЦІВ-СУЧАСНИКІВ

ОБА Хмельницького сколихнула всі сусідні європейські держави, й вони змушені були вступати в переговори з Великим Гетьманом, пославши до нього своїх послів. Деякі з цих послів позоставили про свою подорож цікаві й цінні записки, в яких змальовується і сам гетьман Хмельницький, і його доба. Я подам тут головніше з цих споминів, (1), — воно добре підтверджує все вище сказане.

Посол Венецької Республіки Альберт Віміна був в Україні 1650 року й позоставив розвідку про козаків, видану в Феррарі 1890 року (*Relazione dell'origine e dei costumi dei Cosacchi*). Про Богдана Хмельницького Віміна пише: «Росту він скоріш високого, ніж середнього, ширококостий і міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він має розсудливу думку й проникливий розум. У поведінці він м'який і простий, і цим набуває собі любов вояків, але, з другого боку, він держить їх у послуху гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він витягає руку, й усіх просить сідати, якщо це

1) Спомини ці зібрав В. Січниський у своїй праці: Чужинці про Україну, вид. 2, Прага, 1942 р., де на ст. 71-103 є розділ: Доба Б. Хмельницького. Звідси й беру ці уривки.

козаки». Гетьманська світлиця уряджена просто, «щоб пам'ятати про своє становище й не захопитися духом надмірної гордості». В кімнаті нема розкошів: в світлиці стоять тільки прості дерев'яні лавки, покриті шкуряними подушками. Дамаський полог простягнутий перед невеликим гетьманським ліжком, у головах його висить лук і шабля. Нема розкошів і за їдою, але ложки й чарки срібні. «Проте гетьманський стіл не бідний на добру й смачну страву, та на звичайні в країні напої: горілку, пиво, мед. Вином мало запасуються й рідко п'ють, і його подають до столу тільки для визначних чужинців. Як я мав нагоду переконатися, за столом при напитках не бракує веселості й дотепності».

«По містах знаходяться урядники, що чинять суд по цивільних справах і накладають малі карні, бо рішення важливих справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Щодо кількості війська, то скільки (в країні) голів, стільки, можна сказати, й вояків, бо всі охотніш беруться за зброю, ніж за плуга».

Диякон Павло Алепський, що зо своїм батьком, Антіохійським Патріярхом Макарієм, переїздив Україну 1654 і 1656 років, пише про Богдана Хмельницького, що він «виявив проти поляків такі приклади хоробрості та такі військові хитрощі, які ніхто, крім нього, не показав... Хто ти, о, Хмелю, що ходиш у постолах, як плещуть про тебе твої вороги ляхи, а царі й царині посилають до тебе послів і великі дари».

Павло Алепський докладно описує свій побут у гетьманській столиці Чигирині та прийняття в Хмельницького. Ще перед містом «вийшов нам назустріч писар чи секретар Хмеля, з великим відділом козаків, і провів нас до міста головною дорогою. Гетьманський замок своєю висотою й будовою нагадує замок в Алеппо, видно його здалека. Як ми наблизились до міста, назустріч нам вийшов з процесією та Духовенством молодий геть-

манич, і нас провели до старої дерев'яної Церкви Успіння Богородниці, що біля гетьманської Палати. По Службі Божій, ми пішли до гетьмана на обід. У понеділок нас повели в Троїцький монастир за містом, де ми вистояли Службу Богу, а після неї пішли на обід до писаря, бо він основник монастиря.

Чигириський замок не має собі рівного на всю Козацьку Землю, щодо свого простору та великих болот, які навкруги нього. Він дуже міцний, та під теперішній час — у руїнах. Деякі замкові гармати дуже гарні й такі ясні, що виблискують, немов золоті. Нам оповідали, що тепер ця Країна виставляє 300.000 козаків зо своєю зброєю.

В суботу, 2 серпня, Хмельницький приїхав провідати нашого Владику Патріярха, і по ньому ми виїхали з міста».

Член шведського посольства до Богдана 1656-1657 р. К. Г і л ь т е б р а н д т писав про прийняття в Б. Хмельницького: «Як тільки наш посол Віллінг увійшов до Чигирини, йому відвели окреме помешкання, де він міг замешкати зо своїми людьми та кінями, а крім того, гетьман звелів запровіянтувати пана посла. Другого дня ранком прислав перше цинкову сулію оковитої, а потім провізії. Надіслали йому також ще й пашу для коней, — і все це безкоштовно. 18 січня 1657 року року запросили пана посла на авдієнцію. Гетьман прислав по нього добре вичищеного гарного гнілого коня, на якому було мале польське сідло, по боках вишите золотом. На ньому їхав пан посол до Двору, а люди його йшли за ним пішки. Гетьманське помешкання знадвору було замкнене брамою, як це в кожному шляхетському дворі в цій країні. На будинку сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Посла впровадили в авдієнційну залю до гетьмана, біля якого збоку стояв канцлер Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах».

По вступних чемностях, відбулася конференція латинською

мовою, а по ній прийняття. За стіл сіли: гетьман, біля нього посол і шотландський купець, що на той час прибув до гетьмана з листом від шведського короля. Далі сіли канцлер Іван Виговський з кількома сенаторами. «Гетьманова дружина теж присіла на хвилину біля гетьмана». Після їжі посла дуже припрошували пити різні напитки. Людей пана посла приймали в окремій кімнаті.

На конференції про українсько-шведський союз Старшинська Рада поставила головною умовою, щоб шведський король признав за Козацькою Державою «право на всю стару Україну або Роксоланію, де була Грецька Віра й мова їх ще існує, — до Висли».

Позоставив свої записки й сам посол шведський В і л л и н г. Він пише, що за обідом гетьман «остерігав Вашу королівську величність не дати себе переконати брехливим полякам і не входити з ними в жодні союзи. Я запевнив, що Ваша королівська величність ніколи й у гадці не мали цього, і не ввійдете в довірочні зносини й трактати з таким кривоприсяжним народом, і це було гетьманові приємно й мило».

Про українсько-московські стосунки посол пише: «Московський цар був невдоволений на козаків за те, що вони йому не допомагають проти Вашої королівської величності. А тепер, побачивши, що йому не йде так у війні зо шведами, як він те собі думав, цар затривожився, що проти нього можуть виступити й козаки. Незадовго перед моїм приїздом цар прислав посла до гетьмана з виправдуванням, що замирився з поляками. Він хоче це перемир'я зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. Радив що війну якнайскорше скінчити. Рада ухвалила не вступати в жодні трактати, доки Ваша королівська величність не признає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де Грецька Віра була й

мова їхня ще існує, — до Висли. Щоб вони могли затримати за собою все, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б при телерішній нагоді не вернули того, що вони втратили або що несправедливо в них забрано».

Семигородський міністр князя Ракочі, Франц Ш е б е ш і, був двічі в Хмельницького, в 1656-1657 роках, і в своїх Записках пише, що «московський цар жадає собі городи й фортеці Старого Бихова в Білорусі, що піддався гетьманові, але гетьман відказав московському послові, що міста не віддасть. Гетьман хоче відібрати від царя й Могилів, бо його здобули козаки... А про Кам'янець Виговський казав, що він їм самим, козакам, буде належати, і вони його не попустять нікому... З приводу здобуття Берестя угорцями гетьман сказав: Як це вони взяли? Що по цей бік Висли, те належить нам, і я не попустию того нікому. І хто б не володів Польщею, — сказав гетьман, — і хто б не панував у ній, козаки хочуть затримати за собою землі по Вислу, і нікому її не попустять... Гетьман висловився так, що він більше сприяє шведам, аніж Москві».

Під 28 червня записано: «Московський посол сварився з Виговським, — як це без відома царя зложено союзу зо шведами і Семигородським князем, і чому ніколи гетьман не приїде особисто порозумітися з царем, а все посилає послами простих козаків. Виговський на це відповів, що як цар у своїй землі цар, так гетьман у своїм краї князь або король, — він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. «Коли хочете, захуйте приязнь, живіть з нами по-доброму; коли ні, — будемо боротися, й наведемо на вас (москвинів) татар, шведів, угрів». На це москаль сказав спочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський відповів: «Ви хочете тільки міст, а про Християнство не дбаєте. Як перше нам Церкви забрано, — і ви не краші від дів. Різниця тільки та, що ви хрешені, але повні поганства».

«Хмельницький говорив, що скоріш розірве союза з Москвою, ніж зо шведами. А коли йому властєся замиритися з Татарами, то він таки розірве союза з Москвою, візьме татар, і спровадить на Московію. Чекають тільки, з чим повернется їх козацький посол від турків: чи Порта добре до них наставлена».

Архиепископ Петро П а р ч е в и ч, болгарин родом, року 1657, в місяцях лютім-квітні, перебував у Богдана Хмельницького, як посол австрійського цисаря. Він пише, що ше в Суботові посольство зустрінув гетьманський уповноважений, який «поважно привітав нас і проїхав з нами до гетьманської Палати. Велике число війська з рушницями стояло навколо неї, і канцлер провів нас до гетьмана, що лежав хворий. Посол почав свою промову: «Світлий і вельможний пане, гетьмане славного й войовничого народу Запорозького, й ласкавий пане! Фердинанд III, з Божої ласки Імператор Римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця законний, найвищий і августіший голова, обіймаючи своєю любов'ю всіх з заслужених, здавна пізнав славні вчинки твоєї світлості, і прийняв твою світлість у свої батьківські почуття, а нині, через мене, свого посла, засвідчує твоїй світлості батьківську приязнь і ласку перед тобою й перед вельможними й славними радниками, що становлять цю славу й войовничу Республіку».

Пізніше, професор Бреславського університету Х. С т і е д і о с року 1706 писав, між іншим: «Вождеві повстанчих військ, Хмельницькому, москвини подавали надію, що віддадуть йому всю Правобережну Україну й зроблять його Київським князем, але він небаром побачив, що його обманули, що москвинам не йде про нього, а про власні інтереси».

ЗМІСТ ПРАЦІ:

	Сторінки:
I. Хмельницький, як політик і дипломат	7-17
II. "Татарська" політика поляків і Хмельницького	18-21
III. Перемови в політиці Хмельницького	22-26
IV. Розбіжність вимог народу й його проводу	27-31
V. Постійна лояльність Хмельницького до короля польського	32-40
VI. Довірливість Хмельницького до польських обіцянок	41-46
VII. Залежність Хмельницького від сусідніх держав	47-48
VIII. Хмельницький і татари	49-51
IX. Хмельницький і Турція	52-56
X. Балтійсько-Чорноморський союз	57-61
XI. Хмельницький і Москва	62-71
XII. Згубність українсько-московського поєднання	72-75
XIII. Хмельницький і Швеція	76-79
XIV. Незалежна Україна в політиці Хмельницького	80-85
XV. Шукання виходу	86-94
XVI. Хмельницький в споминах чужинців-сучасників	95-100

НЕПЕРІОДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО

«НАША КУЛЬТУРА»

що виходило в Варшаві й було закрите німцями в 1939 р., знов приступило до видавання праць, головно з ділянки української культури, мови та красного письменства. Буде виходити не менше, як по дві книжки на місяць.

Видавництво розпочинає свою працю з глибокою вірою, що все українське громадянство знайде належне зрозуміння для наших зусиль дати кожному українцеві й кожній українці корисну книжку.

Ми закликаємо всіх людей доброї волі масово поширювати наші книжки, бо тільки від цього залежить розвиток і вся доля нашого Видавництва, якому доводиться працювати в важких умовах емігрантської дійсности.

Це й дасть Видавництву змогу виконати поставлене завдання: доброю книжкою служити Народові.

Видавництво працює під головним проводом М и т р о п о л и т а І л а р і о н а (Проф. Д-ра Івана Огієнка).

Адреса Редакції:

Publishers « **NASHA KULTURA** » 925, Alfred Avenue
Winnipeg, Manitoba, CANADA

Всі замовлення на наші книжки просимо слати в Канаді й Америці на вище подану адресу «Нашої Культури». Замовлення з європейських країн просимо слати на адресу:

EDITIONS J. A. B.

70, rue du Faubourg Poissonnière, PARIS X^e (France)

Вже вийшли такі праці

Митрополита ІЛАРІОНА (Огієнка):

1. ЛЕГЕНДИ СВІТУ. — Збірник світових легенд.
2. МАРІЯ ЄГИПТЯНКА. — Поема.
3. НА ГОЛГОТІ. — Поема. (Страждання Українського Народу).
4. ТУМИ. — Поема.
5. ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. — Історична розвідка.
6. НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ. — Історична поема про діло Великого Гетьмана.
7. БЕРЕЖИМО ВСЕ СВОЄ РІДНЕ.

Незабаром вийдуть:

8. УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА Й НАША КУЛЬТУРА.
9. НА СТОРОЖІ СЛОВА. — Всеукраїнська соборна літературна мова.
10. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА. — Правопис, основи літературної мови й словник.

LES EDITIONS POLYLOTTE — 232, rue de Charenton, PARIS-12

